

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ВІДДІЛ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені І.І. МЕЧНИКОВА**

**INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
RESEARCH INSTITUTE OF COSSACKS
THE DEPARTMENT OF COSSACK HISTORY
IN THE SOUTH OF UKRAINE
THE DEPARTMENT OF HISTORY OF ODESA I. MECHNYKOV
NATIONAL UNIVERSITY**

**ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA**

**Записки Відділу історії козацтва на Півдні України
The transactions of Department of Cossack History
in the South of Ukraine**

**Випуск 11
Volume 11**

**Одеса – 2016
Odesa – 2016**

ББК 63.3(4Ук)
Ч 494
УДК 94(477)

Редакційна колегія:

академік НАН України, д.і.н. Смолій В.А. (голова колегії),
д.і.н. Бачинська О.А. (відповідальний редактор), д.і.н. Вінцовський Т.С.,
д.і.н. Гончарук Т.Г. (відповідальний секретар), д.і.н. Гуржій О.І., д.і.н.
Діанова Н.М., д.і.н. Дзиговський О.М., д.і.н. Кульчицький С.В., д.і.н.
Кушнір В.Г., д.і.н. Леп'явко С.А., к.і.н. Мисечко А.І., к. філос.н. Мулява В.С.,
к.і.н. Новікова Л.В. (редактор англійського тексту), к.і.н. Полторац В.М., к.і.н.
Середа О.Г., д.і.н. Чухліб Т.В., к.і.н., доктор Башер А. (Афьон Коджатепе
університет, Туреччина), д.і.н. Цисельський Т. (Опольський ун-т, Польща).

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 12 від 08.12.2016 р.)

Рецензенти:

д.і.н. Брехуненко В.А. (Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України, зав. відділом історії і теорії археографії
та споріднених джерелознавчих наук);
д.і.н. Гончарук Г.І. (Одеський національний політехнічний університет, зав.
кафедрою історії та етнографії України);
д.і.н. Михайлуца М.І. (Одеський національний морський університет, зав.
кафедрою українознавства, історико-правових та мовних дисциплін).

Ч 494 Чорноморська Минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні
України / за. ред. Смолія В.А. – Одеса: Бондаренко М.О., 2016. – Випуск. 11. –
104 с.

ISSN 2519-2523

*Висловлюємо щире подяку за сприяння у виданні старшині та козакам
Чорноморського Гаїдамацького з'єднання Українського козацтва*

Обкладинка: Козацький загін у поході (Альбом “З української старовини”
М. Самокиша, С. Васильківського).

**Свідоцтво Міністерства юстиції України про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ №17749-6599Р від 04.05.2011**

**Відповідно до ліцензійного договору № 303-05/2013 від 31 травня 2013 р.
збірник включений до міжнародної наукометричної бази РИНЦ (Російський
індекс наукового цитування). http://elibrary.ru/title_about.asp?id=37812**

ISSN 2519-2523

© Автори статей, 2016

УДК 94(477)“1736-1741”

Геннадій Шпитальов

**ІНЖЕНЕРНІ ТА ОБОРОННІ СПОРУДИ НА ДНІПРІ
ПЕРІОДУ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1736-1739 рр.**

У статті розглядаються інженерні та оборонні споруди, побудовані на берегах Дніпра в період російсько-турецької війни 1736-1739 рр. Йдеться, насамперед, про споруди й укріплення, котрі були зведені на дніпровських порогах для спуску транспортних і бойових човнів Дніпровської військової флотилії, а також про укріплені гавані в нижній течії Дніпра, пристосовані для стоянок човнярських загонів. Визначено основні етапи будівництва цих споруд, їх розташування й призначення. Показано місце цих споруд на театрі війни, а також їх стратегічне значення. Дослідження побудовано на опублікованих документах і матеріалах російської армії і флоту періоду правління імператриці Анни Іоаннівни.

Ключові слова: редут, ретраншемент, шанець.

У період “Турецької” війни 1736-1739 рр. росіяни побудували на Дніпрі потужну військову флотилію. Для захисту верфей і стоянок флотилії по берегах Дніпра зводились фортифікаційні укріплення. У військово-історичній літературі це питання не отримало окремої уваги дослідників. На сьогодні як в Росії, так і в Україні, даною темою володіє вузьке коло спеціалістів. Метою даного дослідження є загальна реконструкція основних етапів будівництва і використання споруд, зведених на берегах Дніпра для потреб російської армії і флоту упродовж 1736-1738 рр.

Перші оборонні споруди на Дніпрі були зведені влітку 1736 р. під час походу Дніпровської армії генерал-фельдмаршала Х. Мініха на Крим. Так, під час просування армії вздовж лівого берега Дніпра зводились редуті і ретраншементи, які призначались для забезпечення комунікацій з Україною. Ці укріплення розташовувались на відстані 20-25 верст одне від одного: редут біля гирла Татарки, редут біля гирла Воронкової, редут біля гирла Осокорівки, подвійний ретраншемент біля гирла Вільнянки, ретраншемент біля гирла Сухої Московки, два ретраншементи з редутами по обох берегах Конки (Кінських Вод), подвійний редут біля гирла Бурчика, подвійний редут біля гирла Смалика, два ретраншементи з бастіонами і редутами по обох берегах Білозірки (колишній Кам'яний Затон), редут біля гирла Рогачика, ретраншемент біля гирла Каїрки, редут біля гирла Малої Каїрки, редут біля гирла Дручки (Дурички), від якого армія пішла прямо на Перекоп. У серпні місяці, при відході Дніпровської армії з

Криму на зимові квартири, усі ці укріплення були розкопані за наказом Х. Мініха і більше не поновлювались¹.

Виходячи із планів на кампанію 1737 р., у ході якої російські війська мали оволодіти фортецею Очаків, уряд вирішив створити “Дніпровську експедицію” для термінового будівництва річкової флотилії, яка мала складатися із маломірних бойових, вантажних і допоміжних суден. З цією метою на р. Десні було відновлено законсервовану у 1724 р. Стару Брянську верф і зведено Нову, де планувалося виготовити понад 1000 суден різного типу (галери, прами, дубель-шлюпки, кончебаси, байдаки, барки, плашкоути і т.п.). На базі Старої і Нової верфей було створено Брянське суднобудівне адміралтейство, головним командиром якого став контр-адмірал В.Дмитрієв-Мамонов. Готові судна з військовим вантажем мали спускати в Дніпро і далі в Дніпровсько-Бузький лиман. Для організації суднобудівельних робіт з Балтики у Брянськ відрядили необхідну кількість морських офіцерів і майстрів. Робітниками на тому будівництві були теслярі і ковалі з Білгородської губернії, а також солдати місцевих гарнізонних та інвалідних команд. Частина суден, здебільшого байдаки, виготовлялась у Києві місцевими підрядниками².

На початку кампанії виступ армії Х. Мініха до Очакова затримувався через проблеми із наведенням переправи на правий берег Дніпра – новозбудовані плашкоути (понтонні судна) ще навіть не вийшли із Брянська. Тож у перших числах квітня Х.Мініх змушений був віддати наказ по армії зібрати у прибережного населення Гетьманщини усі човни. На початок квітня неподалік Перевелочни напроти Мишуриноного Рогу через Дніпро було наведено наплавний міст довжиною в 520 саженив і шириною в 3 сажени. На 68 саженив із кожного боку Дніпра цей міст тримався на сваях та інших упорах, решту мосту навели на 128 партикулярних (приватних) суднах. На правому березі міст прикривався подвійним редутом із двома меншими фланговими редутами. Усі вони були зв'язані між собою суцільною реданною

¹ Всеподданейшие донесения графа Миниха. – Часть II. Донесения 1737 и 1738 годов / Под ред. А.Мышлаевского // Сборник военно-исторических материалов (даі - СВІМ). – Вып. XI. – СПб., 1899. – С. 3, 44, 64; Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. III. – СПб., 1865. – С. 352-354, 768-771; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов: В 2 т. – Т. 1. Первые три года войны. – СПб., 1906. – С. 470, 472, карта № 15, плани № 7, 13.

² Шпитальов Г. Дніпровська військова флотилія (1737-1739) // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. – Вип. 6. – Одеса, 2011. – С. 16-18.

лінією. Міст призначався для переправи артилерії, обозу і кавалерії. Для переправи піхотних полків було влаштовано два перевози в районі містечка Орлик і селища Власівки. (Восени, після повернення армії з походу, переправу демонтують, а наступної весни – знову наведуть в тому ж районі. У Мишуринських укріпленнях, зведених на правому березі Дніпра, гарнізони залишатимуться до кінця війни)³.

Спуск перших партій брянських суден до Очакова розпочався ще у березні. Річкові транспорти йшли з облоговою артилерією, боезапасом і провіантом. Через незадовільні ходові якості суден перегін кожної окремої партії із Брянська до Переволочни тривав близько місяця. При цьому прибуття готових суден до Переволочної ще не означало їх участі у кампанії. Судна ще треба було перевести через дніпровські пороги. Тож на самих порогах довелося будувати пристані і спеціальні пристрої, а також укріплення і житло для солдатів та робітників. Повз перші три пороги (Кодацький, Сурський, Лоханський) човни тягли волоком по спеціальній колії; так само було і на Ненаситенському порозі. Решту порогів човни проходили упорожні, а вантажі перевозили берегом на возах⁴.

Для прикриття суден в районі дніпровських порогів було споруджено опорні пункти: ретраншементи Кам'янський (напроти Усть-Самарської фортеці), Кайдацький, Ненаситенський, Хортицький (напроти о-ва Мала Хортиця), а також Новий шанець (на місці знесеного у 1700 р. Кизи-Кермена). У цих ретраншементах було влаштовано пристані. Придніпровські укріплення, розташовані від Усть-Самару до Нового шанця, разом із переволоками на порогах, отримали назву Дніпровської лінії. Начальником Лінії було призначено генерал-майора Г.-К. фон-

---

³ Всеподданнейшие донесения графа Миниха. – Ч. I. Донесения 1736 и 1737 годов / Под ред. А. Мышлаевского // СВИМ. – Вып. X. – СПб., 1897. – С. 310-311; Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. III. – СПб., 1865. – С. 352, 430-431; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов: В 2 т. – Т. 1. Первые три года войны. – СПб., 1906. – С. 363-368, 406, 495, план № 12.

⁴ Бумаги Кабинета Министров Императрицы Анны Иоанновны. 1731-1740 гг. / Под ред. А. Филиппова. – Ч. VI. 1737 г. // Сборник Императорского Русского исторического общества. – Т. 117. – 313; Всеподданнейшие донесения графа Миниха. – Ч. I. Донесения 1736 и 1737 годов / Под ред. А. Мышлаевского // СВИМ. – Вып. X. – СПб., 1897. – С. 149, 263, 279-280, 308, 315; Материалы для истории русского флота / Под ред. Ф. Веселаго. – Ч. VI. – СПб., 1877. – С. 619-622; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов: В 2 т. – Т. 1. – С. 338-340.

Кейзерлінга. Будівництвом на порогах керував інженер-генерал-майор князь Ю.Репнін, а роботами по спуску флотилії – бригадир князь А.Барятинський і капітан 1-го рангу Сомерсет-Мавтерс⁵. (У російській військовій історіографії Дніпровська лінія, зведена у 1737 р., вважається Старою, а Дніпровська лінія, зведена у 1770 р. від гирла Мокрої Московки до гирла Берди, – Новою).

29 червня очолювана Х. Мініхом Дніпровська армія підійшла до Очакова, а участь у кампанії Дніпровської флотилії залишалась під питанням. Опинившись перед потужною фортецею без припасів і облогової артилерії, які мали бути доправлені до армії Дніпром, Х. Мініх вирішив здобути фортецю в найкоротший термін загальними приступами за будь-яку ціну. 02 липня 1737 р. Очаків було взято.

При проходженні порогів близько 150 човнів потерпіли аварії і їх довелося залишити під прикриттям укріплених постів. Галери і прами через літне обміління Дніпра до порогів взагалі не дійшли; їх залишили в гирлі Самари. А човни, котрі подолали пороги, йшли далі при сильному зустрічному вітрі на самих лише веслах. Перший загін Брянської флотилії прибув до Очакова лише через два тижні після взяття фортеці. По прибуттю перших брянських човнярських загонів обер-комендант Очакова генерал-майор І.Бахметьев переправив на них до покинутого турками Кінбурна піхотну бригаду з гарматами. Утім вхід у Дніпровсько-Бузький лиман так і не було перекрито. Внаслідок поганих ходових якостей брянські човни не могли дістатися до о. Березані, який знаходився у морі напроти Очакова і Кінбурна. Відтак Березанський рейд залишався відкритим для супротивника. Турецькі ескадри могли тривалий час стояти на тому рейді, триматючи на острові табір для десанту й артилерійську батарею⁶.

---

⁵ Всеподданейшие донесения графа Миниха. – Часть II. Донесения 1737 и 1738 годов / Под ред. А. Мышлаевского // СВИМ. – Вып. XI. – СПб., 1899. – С. 3, 44, 64; Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. III. – СПб., 1865. – С. 352-354, 768-771; Ласковский Ф. Карты, планы и чертежи к III-й части Материалов для истории инженерного искусства в России. – СПб., 1865. – СПб., 1866. – С. 45-46; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов: В 2 т. – Т. 1. – С. 470, 472, карта № 15, планы № 7, 13.

⁶ Всеподданейшие донесения графа Миниха. – Часть II. Донесения 1737 и 1738 годов / Под ред. А. Мышлаевского // СВИМ. – Вып. XI. – СПб., 1899. – С. 86, 94, 125; Журнал, ведённый при главной армии Ея Императорского Величества Анны Иоанновны во время кампании 1737 года и инструкция для действий войск против турок / Под ред. А. Мышлаевского // СВИМ. – Вып. XV. – СПб., 1904. – С. 34-36, 40; Приказы графа Миниха за 1736-1738 годы. Генералитетские рассуждения за 1736-1739 годы / Под. ред. А. Байова // СВИМ. – Вып. XIV. – СПб., 1904. – С. 319-337.

За розрахунками Х. Мініха базою флотилії нижче порогів мала стати Нова Запорозька Січ на р. Підпільній. Однак місце було визнане незручним, а настрої самих запорожців стосовно цієї ідеї – настороженими і підозрілими. Російські морські офіцери подались шукати для верфі інше місце. Тим часом Дніпровська армія, яка після здобуття Очакова вирушила на Бендери, не змогла дістатись Дністра через випалений татарами степ і була змушена повернутись до переправи на Мішуриному Розі⁷. Під час переправи військ Х. Мініх знайшов час для інспекції Очакова, Кінбурна і гирла Дніпра. У вересні за наказом фельдмаршала на найбільшому острові Дніпровського гирла було закладено редут Св. Анни, а поблизу урочища Кошова Голова, що біля гирла Інгульця, – подвійний ретраншемент Олександр-шанець, який мав стати головною базою флотилії. Далі Х. Мініх оглянув придніпровські ретраншементи і переволоки, а також річкові пороги. Для кращого проходження суден через пороги він намірявся підірвати порохом тамтешні кам'яні глиби. Цю справу було відкладено до наступного літа, а згодом від цієї ідеї довелось відмовитись⁸.

Досвід кампанії 1737 р. навів Х. Мініха на думку, що значно краще було б будувати судна нижче дніпровських порогів. За задумом фельдмаршала у Брянську належало виготовляти самі лише деталі суден, а вже збирати і оснащувати їх – нижче порогів. У такий спосіб Х. Мініх розраховував побудувати флотилію великих гостодонних бойових суден і відрядити їх в Чорне море для сприяння діям армії на Дністрі та Дунаї. У перших числах жовтня у Полтаві Х. Мініх мав нараду із новопризначеним флагманом Дніпровської флотилії віце-адміралом Н. Синявіним. На нараді окремо було винесено питання низової верфі. Віце-адмірал ідею фельдмаршала підтримав. Попередньо для низової верфі було визначено місце на лівому березі Дніпра між Сухою та Мокрою Московками. Відразу ж після наради Н. Синявін відбув до

⁷ Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов: В 2 т. – Т. 1. – С. 401-405.

⁸ Всеподданейшие донесения графа Миниха. – Часть II. Донесения 1737 и 1738 годов / Под ред. А. Мышлаевского // СВИМ. – Вып. XI. – СПб., 1899. – С. 146, 165; Всеподданейшие донесения графа Миниха. – Часть III. Донесения 1739 года. Генералитетские рассуждения за 1736-1739 годы / Под ред. А. Мышлаевского // СВИМ. – Вып. XIII. – СПб., 1903. – С. 385; Журнал, ведённый при главной армии Ея Императорского Величества Анны Иоанновны во время кампании 1737 года и инструкция для действий войск против турок / Под ред. А. Мышлаевского // СВИМ. – Вып. XV. – СПб., 1904. – С. 48-49; Материалы для истории русского флота / Под ред. Ф. Веселаго. – Ч. VI. – СПб., 1877. – С. 773.

Брянська. Визначення місця для низової верфі Х.Мініх переклав на генерал-квартирмейстра Дніпровської армії інженер-генерал-майора А. де-Брінї. За пороги для огляду місцевості А. де-Брінї відрядив “*нарочных искуссных офицеров*”. Один із них, – інженер-майор Решт, – визнав найзручнішим місцем острів Малу Хортицю (у тогочасних документах – “*Вышняя Хортица*”), яка знаходилась супроти р. Верхня Хортиця. Пропозицію інженер-майора командування визнало вдалою. Тим паче на правому березі Дніпра, трохи вище Малої Хортиці, ще навесні минулого року було зведено Хортицький ретраншемент, який прикривав перевіз через Дніпро на о. Велика Хортиця. (У тому районі через Велику Хортицю проходив відтинок дороги на Запорозьку Січ)⁹. Низову верф почали закладати наприкінці жовтня. В офіційних документах вона значилась як Нижньопорозька верф – “*Нижепорожская*”; паралельно вживалась назва “*Хортицкая верфь*”¹⁰.

Напроти Нижньопорозької верфі в північно-західній частині Великої Хортиці влаштували базу флотилії, яка дістала назву “*Великохортицкий шанец*” або “*Хортицкий остров*”. Там знаходились причали, склади будівельних матеріалів, а також помешкання для морських команд, солдатських екіпажів і робітників. На острові базу обнесли окопом, поверх якого розмістили піхотні рогатки. Окоп підкріплювали 4 капоніри і 6 люнетів. Відтак на Малій Хортиці (на північній частині острова) стояли самі лише елінги, а будівельний матеріал підвозився з Великої Хортиці. На правому березі Дніпра, для прикриття Великохортицького шанця від можливої диверсії супротивника, супроти найвужчого місця ріки було зведено реданну лінію з трьома редутами. (Ця лінія простягалась на північ від правого флангу Хортицького ретраншементу)¹¹.

⁹ Всеподданейшие донесения графа Миниха. – Часть II. Донесения 1737 и 1738 годов / Под ред. А.Мышлаевского // СВИМ. – Вып. XI. – СПб., 1899. – С. 151, 159, 172, 316; Всеподданейшие донесения графа Миниха. – Часть III. Донесения 1739 года. Генералитетские рассуждения за 1736-1739 годы / Под ред. А. Мышлаевского // СВИМ. – Вып. XIII. – СПб., 1903. – С. 345-350; Материалы для истории русского флота / Под ред. Ф. Веселаго. – Ч. VI. – СПб., 1877. – С. 613, 645-647.

¹⁰ Материалы для истории русского флота / Под ред. Ф. Веселаго. – Ч. VI. – СПб., 1877. – С. 648-653, 672; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов: В 2 т. – Т. 1. – С. 474, план № 14; Зубов Б.Н. Развитие кораблестроения на юге России. – Калининград, 1990. – С. 59.

¹¹ Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. III. – СПб., 1865. – С. 354, 363; Ласковский Ф. Карты, планы и чертежи к III-й части Материалов для истории инженерного искусства в России. – СПб.,

До настання зими в пониззі Дніпра під керівництвом А. де-Брінї для флотилії були побудовані прикриті бази з пристанями: 1) “*На Крымской стороне*” ретраншементи Андріївський (на Дніпровському о-ві, що напроти гирла р. Конка), Миколаївський (у гирлі р. Дурної) і Таваньський (на о-ві Тавань, що напроти Кизи-Кермена); 2) “*На Очаковской стороне*” ретраншементи Малишевський (біля порогу Вільного, напроти р. Вільнянки), Чортомлицький (у гирлі р. Чортомлик, поблизу Старої Січі), Тягинський (у гирлі р. Тягинки, на місці стародавньої фортеці Тегіни). Укріплення від Мишуриноного Рогу до Нового шанця (Кизи-Кермена) знаходились у віданні командира Дніпровської лінії, а Олександр-шанець, форт Св. Анни і ф. Кінбурн, – у віданні коменданта Очакова¹².

Наприкінці квітня 1738 р. віце-адмірал Н. Синявін прибув до порогів в Усть-Самарську фортецю, ставку контр-адмірала В. Дмитрієва-Мамонова, який керував спусковими роботами. Спуск нових суден суттєво ускладнила чума, котра, спалахнувши в Очакові перекинулась на Дніпровську лінію¹³. 24. 05.1738 р. Н. Синявін помер від чуми на підході до Очакова (ймовірно підхопив хворобу на Хортицькому острові, де перебував з інспекцією). Як можна зрозуміти зі спогадів Я. Барша, котрий ішов з другою партією суден слідом за віце-адміралом, Н. Синявіна привезли в Очаків вже мертвим, бо навіть грошова казна, яку той віз із собою для очаківського і кінбурзького гарнізонів, тривалий час залишалась на березі (вантаж і речі у тих човнах навіть не розбирали). Хворий на лихоманку В. Дмитрієв-Мамонов залишився в Усть-Самарі і звідти керував спусковими і ремонтними роботами на Дніпровській лінії. Замість Н. Синявіна начальником Брянської адміралтейської контори Кабінет Міністрів призначив радника Адміралтейств-колегії контр-адміральського рангу З. Мішукова¹⁴.

1865. – Спб., 1866. – С. 48, рис. 1; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов: В 2 т. – Т. 1. – С. 474, план № 14.

¹² Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. III. – Спб., 1865. – С. 362, 771-773; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов: В 2 т. – Т. 1. – С. 469-472, карта № 20, план № 19.

¹³ Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. III. – Спб., 1865. – С. 646-648; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов: В 2 т. – Т. 1. – С. 421-422.

¹⁴ Материалы для истории русского флота / Под ред. Ф. Веселаго. – Ч. VI. – Спб., 1877. – С. 661-662; Байов А. Русская армия в царствование Анны

Тим часом на Чортомлицькому острові за наказом Н. Синявіна, даним ще зимою, було зведено додаткову верфь названу “Запорозькою”. Керував роботами капітан 1-го рангу Протопопов. Встигли встановити лише еллінги і звести будівельний матеріал. На цьому справа й закінчилася. Я. Барш, котрий прибув з інспекцією на Чортомлик у середині червня, визнав місце вкрай непридатним як для будівництва, так і для спуску суден. Про це він повідомив Адміралтейств-колегію і Кабінет Міністрів. Зі столиці В. Дмитрієву-Мамонову надійшов указ щодо негайного демонтування і перенесення Запорозької (Чортомлицької) верфі на Нижньопорозьку (Хортицьку) верфь¹⁵. Через це по відношенню Нижньопорозької верфі паралельно почали вживати назву “*Новая Запорожская верфь*”. (При цьому Нова Запорозька Січ на р. Підпільній мала свою власну верфь).

Між тим влітку 1738 р. епідемія в Очакові лютувала так, що на першу половину серпня зволікання із евакуацією гарнізонів Очакова і Кінбурна загрожувало залишенням на валах усієї артилерії. Також наполовину спорожніли Олександр-шанець, форт Св. Анни і Новий шанець (Кизи-Кермен), а гарнізон Чортомлицького ретраншементу вимер у повному складі. 14 серпня комендант Очакова генерал-лейтенант барон Ф. Штофельн і контр-адмірал В.Дмитрієв-Мамонов (який прибув у фортецю на початку серпня) зібрали своїх офіцерів на консилиум. Офіцери постановили підірвати усі укріплення, а людей і гармати підняти Дніпром до порогів. Обидві фортеці було зруйновано протягом 31.08-01.09.1738. Із очаківської гавані вийшло всього 146 суден. Зайві плавзасоби довелось знищити. Під час відходу Дніпром очаківського і кінбунзького гарнізонів також були підірвані і розкопані укріплення форту Св. Анни, Олександршанця, Миколаївського і Тягинського редутів, Нового шанця, Кам'яного Затону і Чортомлицького ретраншементу. Усі аварійні і зайві судна, що перебували біля пристаней цих ретраншементів, затопили або спалили. Всього ж при евакуації низових гарнізонів було знищено близько тисячі суден. Нижче Андріївського ретраншементу жодних постів не залишилось. Перехід з Очакова до порогів тривав до 15 грудня. До стоянки флотилії на Великій Хортиці, що напроти Хортицького ретраншементу, прибуло 347

Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов: В 2 т. – Т. 1. – С. 469, 473 / Примітки. – С. 165-166, 186.

¹⁵ Барш Я. С. Журнал краткой и послужной список с начала морской службы Якова Барша с 1707 году. – Ч. II. 1726-1740 гг. / Публ. В. Г. Геймана // Сборник Государственной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. – Вып. 3. – Л., 1955. – С. 25; Материалы для истории русского флота / Под ред. Ф. Веселаго. – Ч. VI. – СПб., 1877. – С. 658-660, 682.

суден. Ф. Штофельн з пішими драгунами став квартирою в Хортицькому ретраншементі. Морська команда разом з В. Дмитрієвим-Мамоновим розташувалась напроти у Великохортицькому шанці. Артилерійська, піхотна та інженерна команди разом з інженер-генерал-майором М. Брадке розташувались у північно-східній частині Великої Хортиці. Там спорудили обнесений реданною лінією і підкріплений трьома редутами табір, який примикав до Великохортицького шанця. Після цього епідемія перекинулась вище на Дніпровську лінію, а звідти – на Українську лінію, прикордонні райони Гетьманщини, Слобожанщини, Донської області і Азов. Через це армія Х. Мініха, котра відступала від Дністра, змушена була змінити маршрут і переправлятися на лівий берег Дніпра в районах Києва і Канева. Переправа відбулась у другій половині вересня. Під Києвом війська переправились на плотах і човнах, а в районі Канева – по трапах, наведених на діжках і поромах. Наплавний міст в районі Мішурина Рогу було спішно демонтовано¹⁶.

Станом на грудень 1738 р. на Дніпровській лінії (біля Андріївського, Хортицького, Миколаївського і Малишевського ретраншементів) налічувалось 486 суден. Втім, із цього числа до подальшого використання придатні лише 240 одиниць. Вище порогів (на Кам'янському острові, в Усть-Самарі та в Переволочні) знаходились лише провіантські байдаки¹⁷. Попри епідемію роботи на Нижньопорозькій (Новій Запорозькій) верфі не припинялися. Із Брянська на байдаках туди доправили деталі на півтори сотні суден для їх подальшого складання. 18.01.1739 у Великохортицькому шанці помер В. Дмитрієв-Мамонов. Адміралтейство-колегія доручила керівництво Дніпровською експедицією контр-адміралу Я. Баршу. Між тим напружена робота сотень людей на верфі виявилася марною. Ранньою весною 1739 р. внаслідок скресання криги значна частина суден флотилії була захоплена

¹⁶ Барш Я. С. Юрнал краткой и послужной список с начала морской службы Якова Барша с 1707 году. – Ч. II. 1726-1740 гг. – С. 28-29; Материалы для истории русского флота / Под ред. Ф. Веселаго. – Ч. VI. – СПб., 1877. – С. 670-671; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов: В 2 т. – Т. 1. – В примітках. – С. 186; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов. – Т. 2. Кампания 1739 года. – СПб., 1906. – С. 26, 43.

¹⁷ Материалы для истории русского флота / Под ред. Ф. Веселаго. – Ч. VI. – СПб., 1877. – С. 664, 678-679; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов. – Т. 2. – С. 90-91, в примітках. – С. 33-34.

високою водою і затонула. Покладені надії на Хортицьку верф щодо будівництва якісних суден не виправдались¹⁸.

Навесні 1739 р. армія Х. Мініха мала вирушити територією Речі Посполитої до Молдови на допомогу союзникам австрійцям, котрі діяли у Сербії і Волощині. Упродовж березня увесь провіант, зібраний на Лівобережжі для армії Х. Мініха, звезли до Дніпра, а звідти байдаками доправили до Києва. Наприкінці квітня в районах Канівського і Переяславського перевозів на правий берег Дніпра навели наплавні мости. Для облаштування мостів по обох боках річки звели пристані, котрі зв'язали байдаками; поверх байдаків поклали трапи і дошки. До кінця травня переправу було завершено. Між тим Донська армія генерал-фельдмаршала графа П. Лассі, котра зосередилась на Слобожанщині, готувалась виступати на Крим. Брянські байдаки доправили провіант в Андруївський ретраншемент, який розташовувався на острові напроти гирла Конки. Цей ретраншемент став головною нижньодніпровською базою за забезпеченню Донської армії¹⁹.

Вирушаючи на Дунай Х. Мініх передав корпус Ф. Штофельна разом з усіма запорозькими козаками до складу Донської армії. Тяжко хворий контр-адмірал Я. Барш залишився зі своїм штабом на Хортицьких островах впорядковувати флотилію. Розвідувальні операції флотилії в пониззі Дніпра і на Лимані проводились під керівництвом генерал-лейтенанта Ф. Штофельна, заступником якого був капітан 1-го рангу Бараков²⁰.

---

¹⁸ Собрание документов и материалов, извлечённых из военных архивов Главного штаба. Приложение ко второму тому исторической монографии А. Байова / Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Кампания 1739 года. – СПб., 1906. – С. 192-194, 204-207; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов. – Т. 2. – С. 37.

¹⁹ Всеподданейшие донесения графа Миниха. – Часть III. Донесения 1739 года. Генералитетские рассуждения за 1736-1739 годы / Под ред. А. Мышлаевского // СВИМ. – Вып. XIII. – СПб., 1903. – С. 268, 282; Собрание документов и материалов, извлечённых из военных архивов Главного штаба. Приложение ко второму тому исторической монографии А. Байова / Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Кампания 1739 года. – СПб., 1906. – С. 206; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов. – Т. 2. – С. 92, 98, 119, 144-145.

²⁰ Всеподданейшие донесения графа Миниха. – Часть III. Донесения 1739 года. Генералитетские рассуждения за 1736-1739 годы / Под ред. А. Мышлаевского // СВИМ. – Вып. XIII. – СПб., 1903. – С. 87, 121; Собрание документов и материалов, извлечённых из военных архивов Главного штаба. Приложение ко второму тому исторической монографии А. Байова / Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Кампания 1739 года. – СПб., 1906. – С. 60; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов. – Т. 2. – С. 91-92.

На початку вересня 1739 р. бойові дії припинились. Через вихід із війни Австрії російський двір змушений був якомога швидше йти на замирення з Портою. Знесені Очаків і Кінбурн довелося віддати туркам з правом їх відбудови. При цьому Росія повернула собі території, втрачені за умовами Прутського договору 1711 р., а саме: землі Війська Запорозького низового, а також берегову смугу від гирла Дону до Міуського лиману (з умовою знесення на тій смугі усіх укріплень). Армія Х. Мініха, після Ставучанської перемоги і вступу до Хотина і Ясс, змушена була залишити Молдову і повернутись у межі своїх кордонів. Фельдмаршал Х. Мініх привів свою армію до Києва наприкінці листопада, коли на Дніпрі вже ставав лід. На лівий берег армія переправлялась до 13 грудня. Переправу здійснили частково на поромях і частково – по льоду. Гармати перетягли волоком по дну Дніпра²¹.

До квітня 1740 р. з Дніпровської лінії було вивезено флотську артилерію і корабельний такеаж. За браком людей більшість армійських припасів і будівельних матеріалів було спалено, а човни, інструменти та інше майно – затоплено у Дніпрі. Після цього гарнізони ретраншементів відійшли на постійні квартири. Оборонні споруди, зведені по берегах Дніпра не розкопували через брак людей, та й статтями мирного договору це не обумовлювалось. Дніпровська експедиція остаточно припинила свою діяльність весною 1741 р.²².

Таким чином, упродовж російсько-турецької війни 1736-1739 рр. на Дніпрі було побудовано цілу систему інженерних та оборонних споруд. На їх будівництві було задіяно значні трудові ресурси, у першу чергу, це солдати Дніпровської армії. З точки зору воєнної доцільності будівництво цих споруд було цілком виправданим. На розвиток українського містобудування середини XVIII ст. споруди Дніпровської лінії не вплинули. На це було три причини. По-перше, укріплення були побудовані у пустельній місцевості. По-друге, частина укріплень була частково знесена перед евакуацією військових команд. По-третє, навіть уцілілі об'єкти не могли далі експлуатуватися у зв'язку з тим, що згідно з Белградським мирним договором 1739 р. російська сторона не мала права їх поновлювати.

---

²¹ Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736-1739 годов. – Т. 2. – С. 268; Шпитальов Г. Дніпровська військова флотилія (1737-1739) // Чорноморська минувшина. – С. 35-36.

²² Барш Я. С. Юрнал краткой и послужной список с начала морской службы Якова Барша с 1707 году. – Ч. II. 1726-1740 гг. – С. 35-36; Материалы для истории русского флота / Под ред. Ф. Веселаго. – Ч. VI. – СПб., 1877. – С. 614-615, 681, 685.

Gennady Shpital'ov

**Engineering and defensive buildings on the Dnieper
during the Russian-Turkish War of 1736-1739**

The article deals with engineering and fortifications built on the banks of the Dnieper during the Russian-Turkish war 1736-1739 years. It is primarily about buildings and fortifications that were built on the Dnieper thresholds for launching boats and military transport Dnieper Flotilla, as well as fortified harbor in the lower reaches of the Dnieper, adapted for Boat parking units. The main stages of construction of these facilities, their location and purpose. The place of these buildings in the theater of war, as well as their strategic importance. In the military-historical literature this question has not received special attention of researchers. Today in Russia and Ukraine, the topic has a narrow circle of specialists.

The aim of this study is the total reconstruction of the main stages of construction and use of buildings erected on the banks of the Dnieper to the needs of the Russian army and navy during the years 1736-1738. Source base of this study are published written sources. A special place is occupied by documentary materials, whose appearance is due to the needs and requirements of the central authorities of the Russian Empire. Among them - the imperial edicts and the Senate and the Admiralty Board resolutions, which were published during the XIX stolitnya. Unfortunately, unpublished documents still ignored researchers. Mostly they are kept in the archives of the Russian Federation. Thus, our study is not the final product in developing the theme, but a reconstruction, which provides guidance for new discoveries.

During the work we have been able to perform the following research objectives: 1) to show the reasons for the construction of fortifications on the banks of the Dnieper in the late 30s of the eighteenth century; 2) to identify the main stages of construction of these facilities, their location and destination; 3) determine the location of the Dnieper line of fortifications in the plans of the Russian government and the high command during the Russian-Turkish War, 1736-1739; 4) specify the functions and activities of the garrisons of the Dnieper fortifications.

The first fortifications were built on the Dnieper River in the summer of 1736 during a campaign Dnieper Army Field Marshal H.Miniha in Crimea. Based on the plans for the 1737 campaign, during which Russian troops were to seize the fortress Ochakov, the government decided to create a "Dnipro expedition" for immediate construction of river flotilla, which was made up of undersized fighting, trucks and utility vehicles. Ready to ship with military cargo were lower on the Dnieper and in the Dnieper-Bug estuary.

During the Russian-Turkish war of 1736-1739 years on the Dnieper River was built a system engineering and fortifications. They were involved in the construction of significant human resources, first of all, it Dnieper army soldiers. In terms of military expediency of construction of these facilities were fully justified. The development of the Ukrainian town planning the middle XVIII century building Dnipro lines are not affected. This was for three reasons. First, the fortifications were built in the desert. Secondly, part of the fortifications was partially demolished before the evacuation of military commands. Third, even surviving objects could not continue to operate due to the fact that according Byeltradskoho peace treaty in 1739 the Russians had no right to renew.

Key words: redoubt, retrenchment, sconce.

**Инженерные и оборонительные сооружения на Днепре
в период русско-турецкой войны 1736-1739 годов**

В статье рассматриваются инженерные и оборонительные сооружения, построенные на берегах Днепра в период русско-турецкой войны 1736-1739 годов. Речь идет о сооружениях и укреплениях, которые были возведены на днепровских порогах для спуска транспортных и боевых лодок Днепровской военной флотилии, а также о укрепленных гаванях в нижнем течении Днепра, приспособленных для стоянок лодочных отрядов. В военно-исторической литературе этот вопрос не получил особого внимания исследователей. На сегодня как в России, так и в Украине, данной темой владеет узкий круг специалистов.

Целью данного исследования является общая реконструкция основных этапов строительства и использования сооружений, возведенных на берегах Днепра для нужд российской армии и флота на протяжении 1736-1738 годов. Источниками для данного исследования являются опубликованные документы и материалы российской армии и флота периода правления императрицы Анны Иоанновны. Особое место занимают документальные материалы, появление которых обусловлено потребностями и требованиями центральных органов власти Российской империи. Среди них - императорские и сенатские указы, а также постановления Адмиралтейств-коллегии, которые были опубликованы в течение XIX века. К сожалению, неопубликованные документы всё ещё остаются вне поля зрения исследователей. В основном они хранятся в архивах Российской Федерации. Поэтому наше исследование не является конечным продуктом в разработке темы, а представляет собой реконструкцию, которая дает ориентиры для новых открытий.

В ходе работы нам удалось выполнить следующие исследовательские задачи: 1) показать причины строительства укреплений на берегах Днепра в конце 30-х годов XVIII века; 2) определить основные этапы строительства этих сооружений, их расположение и назначение; 3) определить место Днепровской линии укреплений в планах российского правительства и высшего командования во время в русско-турецкой войны 1736-1739 годов; 4) конкретизировать функции и деятельность гарнизонов днепровских укреплений.

Первые оборонительные сооружения на Днепре были сведены летом 1736 года во время похода Днепровской армии генерал-фельдмаршала Х.Миниха на Крым. Исходя из планов на кампанию 1737 года, в ходе которой российские войска должны овладеть крепостью Очаков, правительство решило создать "Днепровскую экспедицию" для срочного строительства речной флотилии, которая должна состоять из маломерных боевых, транспортных и вспомогательных судов. Готовые суда с военным грузом должны были спускаться в Днепр и далее в Днепровско-Бугский лиман.

За период русско-турецкой войны 1736-1739 годов на Днепре было построено целую систему инженерных и оборонительных сооружений. На их строительстве было задействовано значительные трудовые ресурсы, в первую очередь, это солдаты Днепровской армии. С точки зрения военной целесообразности строительство этих сооружений было вполне оправданным.

На развитие украинского градостроительства середины XVIII века крепости Днепровской линии не повлияли. На это было три причины. Во-

первых, укрепления были построены в пустынной местности. Во-вторых, часть укрепления была частично снесена перед эвакуацией военных команд. В-третьих, даже уцелевшие объекты не могли дальше эксплуатироваться в связи с тем, что согласно Белградского мирного договора 1739 российская сторона не имела права их отстраивать.

Ключевые слова: редут, ретраншемент, шанец.

УДК 94(477) “1770-1793”

Андрій Красножон

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ ФОРТЕЦІТА МІСТА АККЕРМАН у 1770 – 1793 рр.

Реконструкція історичної топографії Аккермана спирається на декілька планів міста і фортеці другої половини XVIII ст. Міська забудова характеризувалася хаотичним плануванням з трьома-чотирма локальними районами, сформованими навколо площ. Зовнішні укріплення (рів та стіни) охоплювали посад нерівною дугою. Міська забудова стає щільнішою в міру наближення до фортеці. У самій фортеці також розміщувалися деякі громадські будівлі. Територія оборонного ансамблю поділяється на декілька кварталів. Найвища щільність забудови спостерігається в північно-східній, прибережній частині торгових кварталів, в межах сучасних вулиць Попова та Шабській. До цих пір тут збереглися Грецька церква, яка датується другою половиною 15-го століття, та Вірменська церква (початок 17-го століття). Архаїчне планування простежується в деяких місцях сучасного міста (збігають напрямки вулиць та контури площі в кварталі між нинішніми вулицями Шабська, Кутузова, Попова і Шевченка). У цьому районі розташовувався один з трьох виїздів з міста, в бік села Катаржа та морської пристані (на місці, між Шаболатським та Дністровським лиманами), яка відома з 1419 р.

На північний схід від цих міських воріт, із зовнішнього боку міських укріплень, розташовувався великий цвинтар (швидше за все, християнський). Два інших виїзди з міста були розташовані в південно-західній частині зовнішньої лінії оборони (дороги до Татарбунар та Бендер). З ними також співвідноситься кладовище, але на цей раз, воно розташоване в межах міста. Це мусульманський мазар, територія якого відповідала чотирьом сучасним кварталам в межах вул. Свердлова-Держинського та вул. Кірова-Шевченка. Локалізація кладовища підтверджується випадковими знахідками поховань в цьому міському районі, а також мармурових надмогильних плит з епітафіями старо-османською мовою (одне датоване 1743 р.). На схід від Татарбунарських воріт розташовувався сад, що примикав до лінії оборони в межах кварталів між Першотравневою та вулицею Кірова. Інший сад був розташований за межами міста, на нижній прибережній терасі лиману, на північний захід від Бендерських воріт.

Декілька маленьких кладовищ знаходились всередині міських кварталів. Майже всі вони були пов'язані з церквами або мечетями. Так, на розі вулиць Калініна та Ушакова, згідно з історичними планами, локалізована мечеть з невеликим кладовищем на захід від неї (поблизу сучасної школи № 1). Інше мусульманське кладовище XVI-XVIII ст. було зафіксовано неподалік від фортеці, на південний схід від веж № 1-3 Військового двору. Вірменська та Грецька церкви також мали свої власні

кладовища. Кілька десятків поховань до османських часів були зафіксовані в Цивільному дворі, на захід від християнської церкви, під час археологічних розкопок під керівництвом Г. Мезенцевої. Після захоплення Білгорода турками (1484 р.), на місці церкви з'явилася мечеть Баязеда Другого (?). На план Ф. Кауффера 1793 р. вона позначена як Султанська мечеть. Ще одне невелике християнське кладовище XV ст. всередині фортеці було зафіксовано Гр. Авакяном під час розкопок біля східної стіни цитаделі, де поодинокі могили були виявлені ним під вікном апсиди церкви цитаделі. У другій половині XVIII ст. у фортеці налічувалося як мінімум сім мечетей.

Ключові слова: Аккерман, історична топографія, фортеця, Османська імперія.

Реконструкція історичної топографії міста зроблена мною на основі декількох планів міста Аккерман та фортеці²³ з накладенням на карту сучасного міста.

Міська забудова Аккерману османського періоду відрізнялася хаотичним плануванням з виділеними трьома-чотирма локальними центрами, сформованими навколо площ. Нерівною дугою посад обминали зовнішні укріплення (рів та вал). Щільність забудови підвищується з наближенням до фортеці. У самій фортеці також знаходилися громадські споруди. Територія оборонного ансамблю розбита на кілька кварталів. Найвища щільність забудови спостерігається в північно-східній, прибережній частині посаду, в районі нинішніх вул. Попова та Шабській. Це найстаріша частина міста. Окремі споруди, що тут збереглися, датуються другою половиною XV ст. (Грецька церква)²⁴ і початком XVII ст. (Вірменська церква)²⁵.

На початок літа 1793 р. кількість зазначених французьким картографом Ф. Кауффером на плані міста садіб в міській забудові Аккермана (без торгових рядів і громадських будівель) сягає 408 од. Це дозволяє припускати, що загальне число мешканців тоді

²³ Шлапак М. Е. Белгород-Днестровская крепость (исследование средневекового оборонного зодчества). – Кишинев: ARC, 2001. – С. 72, рис. 31; Şlapac M. E. Arta urbanizmului in Republica Moldova: privire de ansamblu. – Chişinău, 2008. – fig. 2.4; Красножон А. В. Крепость Белгород (Аккерман). История строительства. Кишинев: //Stratum plus. – Кишинев: 2012. – Рис. 12 б, 203; Національна бібліотека України імені В.Вернадського. Відділ картографії. – № 12267; Російський державний воєнно-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 846. – Оп. 16. – Спр. 21608.

²⁴ Красножон А. В. Эпиграфические памятники XV в. из Белгородской крепости // Stratum plus. – Кишинев: 2013. – Вып. 6. –С. 195-197.

²⁵ Красножон А.В. Армянская церковь Аккермана (история исследований). // Музейний Вісник. – Запоріжжя: Запорізький краєзнавчий музей, 2013. – Вып. 13. – С. 167–177; Красножон А.В. 2013. История исследований армянского храма Аккермана. //Південний захід. Одесика (Історико-краєзнавчий альманах). – Одеса: Друкарський дім, 2013. – С. 21– 36.

досягало 2,5-3 тис. чол. при чисельності сім'ї 5-6 чол. З огляду на те, що план був складений в повоєнний час і на ньому зазначено багато порожніх ділянок, то до війни населення могло становити 5-6 тис. чол. Можливо, напередодні першої катерининської війни загальна чисельність жителів Аккермана наближалася до 10 тис. чол. В цілому можна виділити 13-14 районів міської забудови²⁶ (за ознаками компактного розташування садиб і підписам). Вісім з них підписані (з характерною приставкою “махалессі”) як: Водна махала, Зміїна, махала Кечкек, Майдан махала, Вірменська, Грецька і Циганська махала, махала Хаджі Мустафа. У грецьких і вірменських кварталах позначені церкви, які збереглися до цих пір. Циганський район зовсім невеликий. Показово, що назва «вірмено-циганська махала» зберігалася за цим районом і в XIX ст.²⁷

Місцями архаїчне міське планування збереглося до нині (збігаються абриси вулиць і площі в кварталі між нинішніми вулицями Шабська, Кугузова, Попова і Шевченка). Вірменська і грецька махала являли собою найбільш стару частину міста вже за османських часів. Забудова розкинулася на високому корінному березі, під яким влаштовано кілька пристаней. Циганська махала розташовувалася на виїзді з міста (в бік сучасного селища Шабо). На захід, по сусідству з нею, на плані Ф. Кауффера показана незабудована велика ділянка, що підписана як “Мейдан махалессі” (це міжквартальна площа, вона примикає до зовнішньої оборонної лінії). На північний захід від останнього, в глибині посаду позначений район із загадковою назвою Кечкек (“Пшеничної каші”).

В районі Циганської махали знаходився один з трьох виїздів з міста - в бік селища Катаржа²⁸ й далі, у напрямку до морської пристані (що розташовувалась на мисі між Шаболатським і Дністровським лиманами), про яку відомо з 1419 р.²⁹ На північний схід від міських воріт, з зовнішньої боку міських укріплень, розташовувалося кладовище (ймовірно, християнське).

²⁶ Во второй половине XVII в. Эвлия Челеби сообщал, что посад Аккермана был разбит на 13 кварталов.

²⁷ Кочубинский А. А. Лапидарные надписи XV столетия из Белгорода, что ныне Аккерман // Записки Одесского общества истории и старожитностей. – 1889. – № 15. – С. 515.

²⁸ На русском плане 1789 г. картографом дано искаженное название села: “Катарак” (Şlaras, 2008; p. 2.4). В окрестностях Аккермана в период XVII–XVIII в. известны два селения: Большая и Малая Катарджа, на побережье Шаболатского лимана, южнее совр. пос. Сергеевка (Середа, 2009; с. 254, рис. 3.2.1).

²⁹ Хождение Зосимы в Царьград, Афон и Палестину // Вопросы русской литературы (Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина). – 1971. – С. 12.

Два інших виїзди з міста розташовувались в південно-західній частині зовнішньої лінії укріплень. В цілому до міста вели три магістральних дороги і дві другорядні. З них підписані тільки дві, на південно-західному напрямку: “дорога, яка веде з Бендер”, й “дорога, яка веде з Кілії, Ізмаїла і Балабан-Бурун”. Перші два топоніми добре відомі дослідникам. Балабан-бурун (мис Балабан) відзначений на турецькій карті 1780-х рр. в районі сучасного селища Приморське, між оз. Сасик і лиманом Шагани³⁰. На Бендерській дорозі, при під'їзді до міста, знаходився колодязь. Третя основна дорога прокладена в південно-східному напрямку, уздовж берега лиману, і веде, як можна судити з мапи Деволана 1792 р., до морської пристані³¹.

Ймовірно, саме біля головного виїзду з міста знаходиться цвинтар, розташований в міських межах. Це мусульманський мазар, площа якого збігалася з чотирма сучасними кварталами Білгороду-Дністровського в межах вулиць Свердлова, Держинського, Кірова та Шевченко. Локалізація кладовища підтверджується випадковими знахідками поховань в зазначеному районі міста, а також мармурових надгробків з епітафіями староосманскою мовою (на одному дата: 1743 г., приватна колекція О. К. Коломійченко). На схід від Татарбунарських воріт (див. іл., пункт 23) розкинувся сад, примикаючи до оборонної лінії в межах сучасних кварталів між вул. Першотравнева та Кірова. Ще один сад знаходився за межами міста, на нижній береговій терасі лиману, на північний захід від Бендерських воріт.

Декілька невеликих цвинтарів розташовувалися в глибині міської забудови. Майже всі вони прив'язані до культових споруд. Так, на розі нинішніх вул. Калініна й Ушакова, за історичними планами локалізована мечеть з невеликим мазаром на захід від неї (район сучасної школи № 1). Інше мусульманське кладовище XVI-XVIII ст.³² знаходилося безпосередньо біля фортеці, на відкритій місцевості, на південний схід від веж № 1-3 Військового двору. Окремі цвинтарі були і при двох церквах по вул. Попова: Вірменська (Успіння Богородиці) та Грецька (Св. Іоанна Предтечі).

³⁰ Силистренско-очаковскіяят еялет през XVIII – началото на XIX в. Административно-териториално устройство, селища и население в Северозападного Причерноморие. – София, 2009. – С. 200.

³¹ РДВІА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Спр. 2015. – Арк. 1 – 2.

³² Кравченко А. А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII — XIV вв.). – К.: Наукова думка, 1986. – С. 8; Красножон А. В. Крепость Белгород (Аккерман). История строительства // Stratum plus. – Кишинев, 2012. – С. 70-72.

На теренах Цивільного двору фортеці кілька десятків поховань дотурецького періоду було зафіксовано на захід від залишків православного храму в ході археологічних робіт під керівництвом Г. Г. Мезенцевої³³. Після взяття турками Білгорода (1484 г.) на місці цієї церкви побудована мечеть Баязида Вели (?)³⁴. На плані Ф. Кауффера від 27 червня 1793 р. вона позначена як «Султанська мечеть»³⁵.

Про наявність ще одного невеликого християнського цвинтаря XV ст. всередині фортеці свідчать розкопки Гр. Авакяна біля східного муру цитаделі, де під вікном апсиди Цитадельного храму виявлені поховання³⁶.

Мечетей в зазначений період у фортеці налічувалося мінімум сім. На прилеглий території, в межах найближчої міської забудови - чотири. Але не всі з них функціонували одночасно. Так, мечеть в південній частині Торгового двору зображена на акварелі М. М. Іванова 1790 р.³⁷, але на плані Ф. Кауффера 1793 р.³⁸ на місті споруди вже позначений сад. Судячи з однотонної заливки, він простягався від вежі № 20 до вежі № 22, та від решти території двору був відокремлений огорожею³⁹.

Серед будівель громадського характеру на теренах посаду існувала будівля суду (на північний захід від вірменського кварталу), адміністративний будинок, а також кілька мечетей: Мустафа джамі, мечеть Алі-паші з Дагестану, мечеть Свинцева (вказівка на тип покрівлі), Хан Джамі (Ханська мечеть?) .

Пристань розташовувалася на північному сході від фортеці, між сучасними причалами № 1 та 2. На плані Ф. Кауффера від 27 червня 1793 р. вона підписана як «Константинопольська (Стамбульська) пристань». Вище пристані як мінімум у 1789 р. знаходилась будівля митниці. До пристані з плато вів спуск по тальвегу балки (збігається з початком нинішньої вул. Ушакова). На східній стороні спуску до порту, на розі нинішніх вул. Попова і Ушакова, знаходився досить великий хамам Султан Селім (будова

³³ Красножон А. В. Крепость Белгород (Аккерман). История строительства // Stratum plus. – Кишинев, 2012. – С. 81-89.

³⁴ Челеби Эвлия. Книга путешествия. – Ч. 1: Земли Молдавии и Украины. – М.: Наука, 1961. – С. 38.

³⁵ Красножон А. В. Крепость Белгород (Аккерман) в исторических изображениях // Stratum plus. – Кишинев, 2016. – С. 39, рис. 6.

³⁶ Avakian Gr. Săpăturile de la Cetatea Albă. Comisiunea Monumentelor Istorice (secția din Basarabia). (An. III). – Chișinău, 1931. – P. 65, fig. 39.

³⁷ Государственный Русский музей (Санкт-Петербург). – № P-30899.

³⁸ Красножон А. В. Крепость Белгород (Аккерман) в исторических изображениях // Stratum plus. – Кишинев, 2016. – С. 39, 262.

³⁹ Крепость Белгород (Аккерман). История строительства // Stratum plus. – Кишинев, 2012. – Рис. 12 6; 203.

не пізніше XVI ст.). У кварталі навпроти нього, по парній стороні вул. Попова, розташовувався Хан-Джамі, який на плані Кауффера від 27 липня 1793 р. вже позначений у вигляді руїн.

В цілому у 1790-х рр. в Акермані знаходились три портові пристані, на південний схід від фортеці, в межах посаду. Вони підписані як: причал Джаби огли, причал Очаківський і Стамбульський. Назви останніх двох, мабуть, пов'язані з гідронімами: Очаківське і Царгородське гирла, через які Дністровський лиман з'єднувався з морем. Ці назви використовуються й в «Описі землі Едісан» Ф. Деволана 1792 р.⁴⁰ Причал Очаківський розташовувався під Грецькою церквою; до нього, судячи з опису В. Дзедужзського, приставав його корабель у 1787 р.⁴¹ З трьох причалів лише Стамбульський дубльований французьким підписом: Echelle, що підкреслює його саме портове значення. Старовинне значення цього слова (з 1654 г.) позначає торгове місце на деяких узбережжях в портах Туреччини, Лівану, а також місце для установки трапа⁴².

До 1793 року на еспланаді перед фортецею з південно-східного боку (біля вежі № 11) з'являється гласис. У 1770 р. російськими військами під час облоги фортеці були споруджені дві пролом-батареї, ломані в плані, напроти веж № 15-17. Існування однієї з цих батарей відразилось на сучасному плануванні міста - по абрису споруди пролягла західна частина вул. Ушакова.

По периметру посад був обнесений лінією укріплень у вигляді валу і рову. Ф. Кауффер в експлікації називає рів «поганим», характеризуючи його оборонні якості. Рів був споруджений напередодні російсько-турецької війни 1787-1791 рр. Дійсно, на планах фортеці і посаду 1770 р., 1774 р. та 1777 р. зовнішньої оборонної лінії ще немає⁴³. Вона з'являється лише на плані 1789 р.⁴⁴ На заході і південному сході рів упирається у берег лиману. Із зовнішнього боку укріплень також позначені сади

⁴⁰ Деволан Ф. П. Отчет относительно географического и топографического положения Провинции Озу или Едисан, обычно называемой Очаковская Степь, служащий пояснением к картам и планам, снятым по Высочайшему указанию / Ф. П. Деволан // Наследие Ф. П. Де-Волана. – Одесса, 2002. – С. 80.

⁴¹ Călători poloni în Țările Române // Cultura națională. – București: Ed., 1930. – P. 242.

⁴² Le Petit Robert. – 1984. – P. 595.

⁴³ Şlapac M. E. Arta urbanizmului in Republica Moldova: privire de ansamblu. – Chişinău, 2008. – fig. 2-3; Шлапак М. Е. Белгород-Днестровская крепость (исследование средневекового оборонного зодчества). – Кишинев: ARC, 2001. – Рис. 40.

⁴⁴ Şlapac M. E. Arta urbanizmului in Republica Moldova: privire de ansamblu. – Chişinău, 2008. – fig. 2.4.

Аккермана та виноградники “уздовж дороги на Кілію”. Сади і кладовища також були організовані з внутрішнього боку міської межі, в південній і південно-західній частинах посаду. Низинна частина берега, де до лиману виходить західне гирло зовнішнього рову, позначена як місцевість, що поросла очеретом.

Кардинальному переплануванню місто піддалося після затвердження 24 травня 1841 р. Генерального плану Аккермана⁴⁵. До його основи було покладено прямокутну квартальну сітку з радіальними магістралями по периметру і трьома основними променевими вулицями, які розходяться від фортеці до периферії міста. На значній ділянці (від вул. Держинського до Шабської) межа міста, згідно з новим планом, збігається з лінією зовнішніх укріплень посаду османського періоду. Вільною від забудови у першій пол. XIX ст. показана територія мусульманського мазару в південно-західній частині посаду. Прямою лінією через нього прокладена магістраль сучасної вулиці Ізмаїльської, яка повторює колишній маршрут в'їзду до Аккермана з боку Бендер.

Експлікація до ілюстрації. Умовні позначки (див. вкладку): 1 – крепость; 2 – “Будинок паши”; 3 – Султанська мечеть; 4 – “Стамбульська пристань”; 5 – хамам у Торговому дворі; 6 – “Водяна брама”; 7 – “Будинок яничарський”; 7а – Будинок яничар-агі; 8 – мечеть “Нахши Джами”; 9 – залишки мечеті; 10 – “Мечеть Шаріф”; 11 – митниця; 12 – хамам султан Селім; 13 – ринок; 14 – Хан-Джами; 15 – гласис; 16 – руська пролом-батарея 1770 р.; 17 – “Місцеві крамниці”; 18 – Грецька церква; 19 – Вірменська церква; 20 – “Місцеві крамниці (вірменський базар); 21 – колодязь; 22 – дорога до Бендер; 23 – дорога до Татар-бунар; 24 – Дорога до селища Катарджа; 25 – пристань Джебі-огулу; 26 – Очаківська пристань; 27 – будівля суду; 28 – адміністративна будівля; 29 – мечеть Алі-паша; 30 – Свинцева мечеть; а – сучасна берегова лінія; б – сучасна квартальна сітка міста; с – середньовічна квартальна забудова; d – будинки чи садиби; е – мечеті; f – цвинтарі; g – сади; h – зовнішня оборона лінія міста (та міські брами).

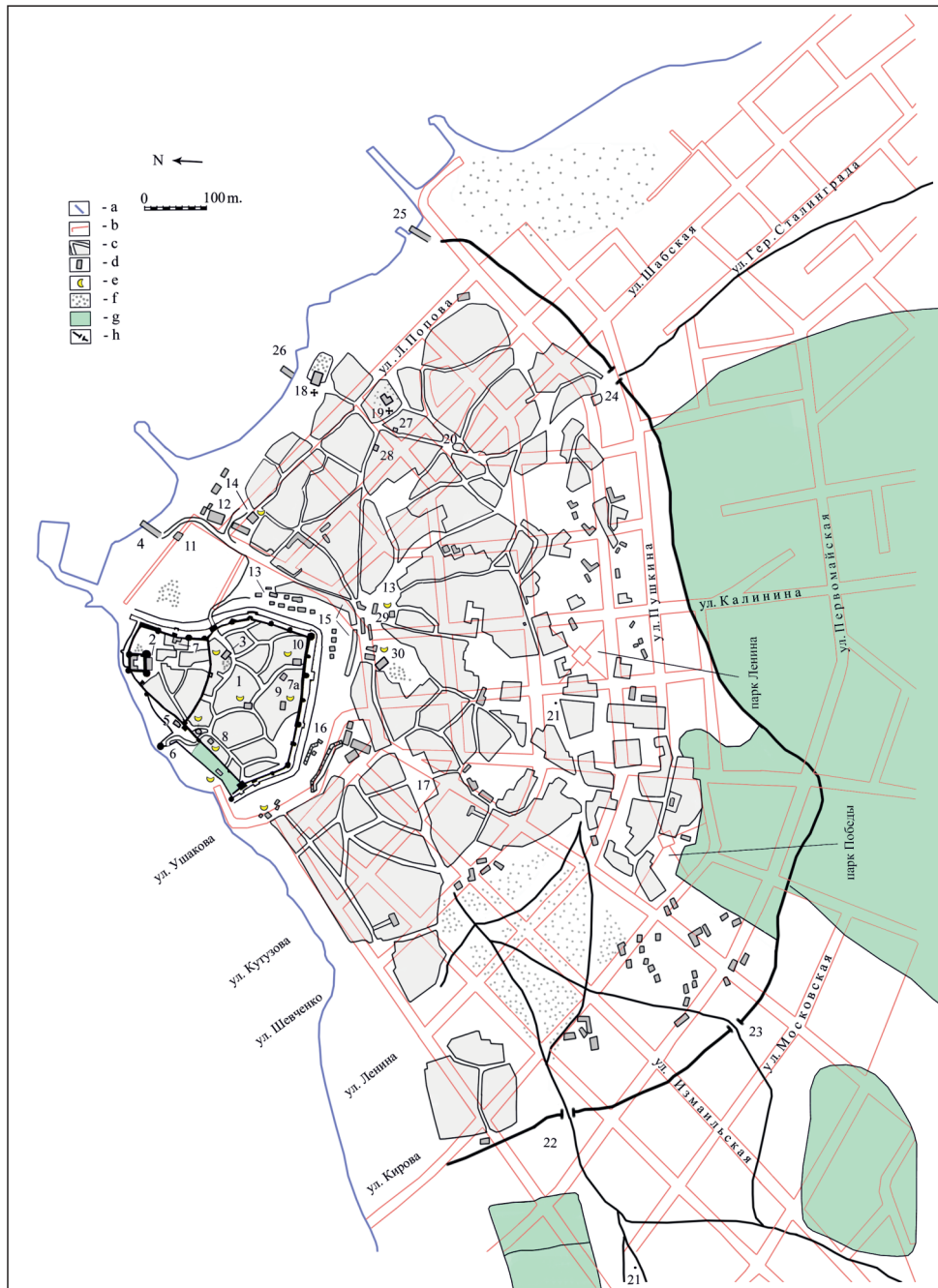
Andrew V. Krasnozhon

Historical topography of the fortress and Akkerman City in 1770—1793

Reconstruction has been based on several plans of Akkerman city and fortress. The urban structures were characterized by chaotic planning with distinguished three-four local districts shaped around the squares. External fortifications (themoat and the wall) enveloped the trading quarters by a rough curve. Urban development becomes more dense closer to the fortress. The fortress also housed a few public buildings. The territory of the defensive ensemble is divided into several quarters. The highest density of buildings is seen in the north-eastern, coastal part of the trading quarters, near modern streets Popova and Shabskaya. The Greek church still preserved here is dated by the second half of 15th century, and Armenian church dates to early 17th century.

⁴⁵ РДВИА. – Ф. 1293. – Оп. 166. – Стр. 69; Şlapac M. E. Arta urbanizmului in Republica Moldova: privire de ansamblu. – Chişinău, 2008. – fig. 3.29.

Фортиця Аккерман

Круглий стіл «Османсько-українські взаємини в Північному Причорномор'ї: козацька доба». 21-22 квітня 2016 р.

Виступ ректора ОНУ імені І.І. Мечникова проф. І.М. Коваля

The archaic planning is still present at places (outlines of streets and a square in the quarter between the current streets Shabskaya, Kutuzova, Popova and Shevchenko are the same). It was the district with one of the three exits from the city, towards Katarja village and the sea quay (on the cape, between Shabolat and Dniester estuaries), known from 1419. North-east of the city gate, on the external side of the city fortifications, there was a big cemetery (Christian, most likely). Two other exits from the city were located in the south-western part of the external defense line (road to Tatarbunar and Bender). They are also accompanied by a cemetery, this time located within the city line. It is the Muslim mazar, whose surface matched the four modern quarters within the streets Sverdlova-Dzerzhinskogo and Kirova-Shevchenko. Localization of the cemetery is confirmed by stray finds of burials in this urban district, as well as marble grave-stones with epitaphs in the old Ottoman language (with one dated by 1743). East of Tatarbunar gate there is a garden adjoining the defense line in quarters between Pervomaiskaya and Kirova streets. Another garden was located outside the urban boundary, on the lower coastal terrace of the estuary, south-west of Bender gate.

A few small cemeteries were found inside the urban buildings. Almost all of them were related to churches or mosques. Thus, at the corner of Kalinina and Ushakova streets, historical plans localize a mosque with a small cemetery west of it (near modern school no. 1). Another Muslim cemetery of 16th—18th century was found near the fortress, south-east of towers no. 1—3 of the Military Court. The Armenian and Greek churches also had their own graveyards. A few dozens of pre-Turkish burials were documented in the Civil Court, west of the Orthodox church, during archaeological excavations led by G. Mezentseva. After seizure of Belgorod by the Turks (1484), the church was replaced by Bayazed Veli's Mosque (?). Kauffer's plan marks it as Sultan Mosque. Another 15th century small Christian graveyard inside the fortress was documented by Gr. Avakian's digs at the eastern wall of the Citadel, where some graves were revealed under a window of apse of the Citadel's church. There were at least seven mosques in the fortress in the second half of 18th century.

Key words: Akkerman, historical topography, the fortress, the Ottoman Empire.

Андрей Красножон

Историческая топография крепости и города Аккерман в 1770-1793 гг.

Реконструкция исторической топографии Аккермана основана на нескольких планах города и крепости второй половины XVIII в. Городская застройка характеризовалась хаотичной планировкой с тремя-четырьмя локальными районами, сформировавшимися вокруг площадей. Внешние укрепления (ров и стены) охватывали посад неровной дугой. Городская застройка становится более плотной по мере приближения к крепости. В самой крепости также размещались некоторые общественные здания. Территория оборонительного ансамбля делится на несколько кварталов. Самая высокая плотность застройки наблюдается в северо-восточной, прибрежной части торговых кварталов, в пределах современных улиц Попова и Шабской. До сих пор сохранились здесь Греческая церковь, которая датируется второй половиной 15-го века и Армянская церковь (начало 17-го века).

Архаичная планировка по-прежнему прослеживается в некоторых местах (направления улиц и контуры площади в квартале между нынешними улицами Шабской, Кутузова, Попова и Шевченко). В этом

районе располагался один из трех выездов из города, в сторону деревни Катаржа и морской пристани (на мысу, между Шаболатским и Днестровским лиманами), которая известна с 1419 г. К северо-востоку от городских ворот, с внешней стороны городских укреплений, располагалось обширное кладбище (скорее всего, христианское). Два других выхода из города были расположены в юго-западной части внешней линии обороны (дороги к Татарбунам и Бендерам). С ними также соотносится кладбище, но на этот раз, расположенное в городской черте. Это мусульманский мазар, территория которого соответствовала четырем современным кварталам в пределах ул. Свердлова-Дзержинского и ул. Кирова-Шевченко. Локализация кладбища подтверждается случайными находками погребений в этом городском районе, а также мраморных надгробий с эпитафиями на старо-османском языке (одно датировано 1743 г.). К востоку от Татарбунарских ворот располагался сад, примыкающий к линии обороны в пределах кварталов между Первомайской и улицей Кирова. Другой сад был расположен за пределами городской черты, на нижней прибрежной террасе лимана, к юго-западу от Бендерских ворот.

Несколько маленьких кладбищ находились внутри городских кварталов. Почти все они были связаны с церквями или мечетями. На углу улиц Калинина и Ушакова, согласно историческим планам, локализована мечеть с небольшим кладбищем к западу от него (вблизи современной школы № 1). Другое мусульманское кладбище XVI-XVIII-го вв. было зафиксировано недалеко от крепости, к юго-востоку от башен № 1-3 Военного двора. Армянская и Греческая церкви также имели свои собственные кладбища. Несколько десятков захоронений доосманской эпохи были зафиксированы в Гражданском дворе, к западу от христианской церкви, во время археологических раскопок под руководством Г. Мезенцевой. После захвата Белгорода турками (1484 г.), на месте церкви появилась мечеть Баязета Второго (?). На план Ф. Кауффера 1793 г. она отмечена как Султанская мечеть. Еще одно небольшое христианское кладбище XV в. внутри крепости было зафиксировано Гр. Авакяном во время раскопок у восточной стены цитадели, где единичные могилы были выявлены под окном апсиды церкви цитадели. Во второй половине XVIII в. в крепости насчитывалось как минимум семь мечетей.

Ключевые слова: Аккерман, историческая топография, крепость, Османская империя.

УДК 94 (477):614.4 "17/18"

Світлана Каюк

КАРАНТИННІ УСТАНОВИ ЯК ІНСТИТУЦІЇ, АБО ФРОНТИРНЕ НАСЕЛЕННЯ В НОВИХ ДЕРЖАВНИХ УМОВАХ КІНЦЯ ХVІІІ - ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

У статті розглядаються карантинні установи як інституції, які масово з'явилися у південноукраїнському регіоні наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. та уособлювали не лише медичну службу з метою попередження інфекційної хвороби, а й безпосередній контроль з боку держави за

населенням і територією, що до цього часу відповідали типовим умовам фронтиру. «Устав портових і пограничних карантинів» 1800 р. надавав цим установам чіткої структури, насичував регіон чиновниками, які мали контролювати рух населення, що продовжувало називати себе козаками. Документи карантинних установ дозволяють прослідкувати продовження традиційних побутових практик фронтирного населення, в той самий час засвідчуючи нові умови життя.

Ключові слова: фронтир, карантинні установи, держані інституції, Південна Україна, прикордонні установи, козацтво.

1893 р. на з'їзді Американської історичної асоціації в Чикаго Фредерик Джексон Тернер виголосив свою знамениту доповідь про значення фронтиру в американській історії, поклавши тим самим початок найтривалішій історіографічній дискусії, яка ведеться донині і яка зробила цілий історіографічний поворот не тільки серед американських істориків щодо власного минулого, а й стала визначальною для розуміння історії світу⁴⁶. Сьогодні прихильників цієї теорії на різних континентах важко порахувати, ще важче усвідомити продукт їхньої інтелектуальної праці. Однак знамениті тези Ф. Тернера продовжують надихати, лишаячись гарним інтелектуальним тлом для роздумів. Цікаво, що до своїх висновків сам Ф. Тернер дійшов, працюючи над дисертацією «Характер і вплив індіанської торгівлі хутром у Вісконсині. Дослідження торгового форпосту як інституції»⁴⁷. Подібні інституції, на думку Ф. Тернера, а також їхні модифікації, мають колосальні життєві сили, які породжують відповідні державні органи та коригують внутрішні зміни, коли виникають нові історичні обставини⁴⁸. Американці в цьому відношенні якісно відрізнялись від інших народів, оскільки у розширенні свого життєвого простору не зустрічались з іншими народами, що так само збільшувались. Ці зауваги класика американської історіографії мають багато аналогій в історії інших ділянок фронтиру, в тому числі й Степового Кордону Європи та його південноукраїнської складової.

“Закриття” південноукраїнської ділянки фронтиру наприкінці XVIII – на початку XIX ст. збігло в часі з появою державних прикордонних інституцій. Крім типових прикордонних варт,

⁴⁶ Чорновіл І. Компаративні фронтери: світовий і вітчизняний вимір. – К.: Критика, 2015.

⁴⁷ Frederick Jackson Turner. The Character and Influence of the Indian Trade in Wisconsin. A study of the Trading Post as an Institution. – Baltimore: John Hopkins University Studies in Historical and Political Science, 9 Series, XI-XII, 1891.

⁴⁸ Тернер Фредерик Дж. Фронтир в американской истории / Пер. с англ. – М.: Издательство “Весь Мир”, 2009. – С.13.

застав, служб, митних установ (що є цілком зрозумілим на державному кордоні, який саме в цей час активно формується і часто змінюється⁴⁹) наприкінці XVIII ст. в Російській імперії нарешті виникають карантинні установи. Передусім їхня поява була викликана частим поширенням інфекційної хвороби, що в той час вже виглядало певним анахронізмом на фоні більш цивілізованих європейських країн, серед яких Росія воліла не просто бути, а домінувати, особливо під час складної зовнішньополітичної боротьби навколо Османської імперії та переорієнтації основного міжнародного вектора на південь і схід. Однак найпоширеніша хвороба, яку називали «чорною смертю» - чума, частіше всього з'являлась саме на південних кордонах з Османською імперією. Крім своєї очевидної ролі у затриманні проникнення хвороби карантинні установи відігравали ще й роль державного контролю і присутності на теренах, які до цього часу лишались вільними від подібної прискіпливої уваги з боку державних інституцій і відповідних чиновників і мали спорадичний характер.

Спроби створення більш-менш чіткої державної карантинної служби в Росії здійснювались неодноразово протягом XVIII століття. Сенатським указом 22 лютого 1755 р. наказувалось створити при всіх прикордонних митницях постійні карантини з медичним персоналом⁵⁰. Однак коли 1771 р. у сусідніх з Османською імперією польських провінціях, а також в Молдавії і Валахії з'явилась чума, виявилось, що цей указ не був виконаний⁵¹. Епідемія (а можливо, і пандемія) чуми 1771 р. досягла Москви і забрала життя мало не половини мешканців. Московська влада не зуміла впоратись із складною ситуацією, що викликало народний бунт, на придушення якого були відправлені урядові війська. Однак і після цього із заснуванням відповідних державних інституцій не поспішали.

У той самий час населення Запорозьких Вольностей протягом середини - другої половини XVIII ст. неодноразово потерпало від

---

⁴⁹ Головка Ю. І. Впровадження та розвиток митної мережі на півдні України (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.). – Дніпропетровськ, 2002; Джерела з історії Південної України. Том 8 // Формування митної мережі Південної України (1775–1819) / Упорядник Ю. Головка / Передмова: Ю. Головка. – Запоріжжя: “Тандем-У”, 2007.

⁵⁰ Полное Собрание Законов Российской империи. Собр. II. (далі – ПСЗ.ІІ). – СПб, 1830. – Т.ІV. – №10365. – С. 317-319.

⁵¹ Змерзлий Б.В. Приватні карантини в інституті карантинної служби Російської імперії в XIX ст. – С. 10.

епідемії чуми⁵². Однак Запорозький Кіш на мав можливості самостійно організувати надійну карантинну службу. До 1755 р. на всьому західному кордоні був лише один Васильківський карантинний будинок, а на півдні їх не було зовсім. Тому купці з Османської імперії на українські землі їздили головним шляхом через Васильків. У 1755 р. були відкриті митниці, які повинні були мати лікарів і давати купцям відповідний дозвіл на перетин кордону. Однак виглядали подібні дії достатньо не певно, були малочисельними на такій великій і мало контрольованій території, якою продовжували лишатись кордони і землі Нової Січі. Тож поширення хвороби і доведення її до стану епідемії неодноразово хвилювало січове керівництво, яке самостійно не могло вирішити це питання. З 1760 р. почав постійно діяти карантин біля Микитино перевозу, але карантинний режим не було чітко регламентовано.

У 1764-1765 рр. у Криму та Османській імперії епідемія чуми набула загрозливих форм і мала всі шанси стати такою ж у південноукраїнських регіонах. З метою запобігти цьому були використані російські військові підрозділи, які мали “зачинити” кордони – “всі слідуючі з Криму повинні були їхати через Микитино і вичікувати там карантин 6 тижнів, без карантину нікого не пропускати, для чого підсилити форпости, та у степу і по шляхах вдень і вночі чергувати роз’їздам і повертати всіх без винятку на Микитино”⁵³. Однак ніякі карантинні заходи не могли запобігти постійним повсякденним контактам запорожців з їхніми південними сусідами – татарами і турками, які були породжені самим життям у цьому ще мало контрольованому державою регіоні. Застосування військових для розв’язання справи було чи не єдиним можливим для російських можновладців варіантом вирішення доволі складного завдання. А прецеденти створення карантинних інституцій хоч і були малочисельними, однак все одно показували модель вирішення більш важливого питання – державної присутності у регіоні, який продовжувався лишатись фронтирним.

Ситуація для всієї Російської імперії змінилась за часів правління уряду Катерини II, який нарешті зумів відреагувати на зміну військово-політичної, та ще більше економічної ситуації в Європі, коли торгівля стала набувати відповідного статусу й

---

⁵² Андреева С.С. Організація боротьби з чумою на запорозько-татарському прикордонні за часів Нової Січі // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4(5). – С. 143-151.

⁵³ Там же. – С. 147.

значення у житті держави. Тож 6 травня 1786 р. вийшло “Положение о карантинном доме на острове Сескаре”, що на узбережжі Балтійського моря⁵⁴. Цей документ став зразком для утворення і діяльності інших карантинів. Однак швидко стало зрозумілим, що він не може бути універсальним, особливо у Південній Україні і Криму, де слід було терміново створювати цілу мережу карантинів не тільки через розвиток торговельних відносин з країнами чорноморського і середземноморського басейнів, але й через інтенсивний рух населення, яке хотіло користуватись прикордонними установами заради отримання будь-якого офіційного статусу, а також через постійну загрозу чуми (епідемії якої охоплювали південноукраїнські регіони й на початку XIX ст., особливо 1806 та 1828 рр.).

7 червня 1793 р. був виданий указ “О устроении карантин в Екатеринославской Губернии и Таврической Области”⁵⁵. Враховуючи, що загальних нормативно-правових актів, що регулювали б діяльність карантинних установ на той час ще не існувало, то новоствореним карантинам було наказано керуватися “Положенням...” 1786 р. Начальники карантинів повинні були затверджуватися Сенатом за поданням намісницького правління, а решта службовців - намісницьким правлінням за поданням начальників карантинів. Штат для карантинних установ був достатньо представницьким. Так, для припортових карантинів він складався з наступних осіб: карантинний пристав 7 класу, карантинний пристав зі штаб-офіцерів, карантинний начальник 8 класу, писар, чотири карантинних наглядача з відставних офіцерів, штаб-лікар або лікар, підлікар, перекладач, митний служитель, чотири гарнізонних унтер-офіцери для утримання караулу і спостереження за пасажирами, тридцять солдатів з гарнізонних батальйонів для караулу при замку біля комор і чумному карантині, два квартирмейстери, двадцять веслярів для 10-веслових шлюпок з матросів порту і шість осіб зі злочинців для чумного карантину⁵⁶. Отже, карантинна установа являла собою достатньо представницьку державну інституцію: такий численний і різнобарвний склад, якому доручалось виконання складних доручень, повинен був мати відповідні приміщення для себе та тих, хто перебував у карантині. А відтак архітектурний облік південноукраїнського регіону відразу змінювався. Відповідно змінювались традиційні козацькі і татарські

---

⁵⁴ ПСЗ. II. – Т. XXII. – № 16390. – С. 584.

⁵⁵ ПСЗ. II. – Т. XXIII. – С. 436-437.

⁵⁶ Змерзлий Б. В. Створення карантинних установ у Криму в кінці XVIII – початку XIX ст. // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 1. – С. 20-26.

шляхи, які перетворювались на більш модерні. Спочатку ними користувались військові, яких через постійні російсько-турецькі війни у регіоні ставало все більше. Потім до них долучились різноманітні чиновники, які потребували швидкого зв'язку між собою. Отже, офіційний рух у регіоні набув іншого вигляду. Відтак типово фронтірне населення (серед них більшість тих, хто продовжував вважати себе козаками, але тепер вже інших козацьких утворень на кшталт Задунайської Січі, Чорноморського війська вірних козаків, Усть-Дунайського Буджацького війська тощо) мало шукати більш зручних для себе шляхів пересування. Відтак регіон не тільки швидко заселявся, ущільнювався, але й видозмінювався, набував модерних рис. Однак відбувалось це за рахунок того ж самого фронтірного населення, в умовах освоєння фронтиру, зі збереженням відповідних моделей поведінки і повсякденного життя.

Від початку виникнення карантинні установи не мали чітких розпоряджень щодо функціонування. Завершив розробку цього питання на державницькому рівні наступний уряд Російської імперії – часів правління Павла I. Статут майбутньої карантинної служби було доручено розробити таємним радникам: віцеканцлерові графу Паніну, президентові Комерц-колегії князю Гагаріну, державному скарбникові барону Васильєву, генерал-прокурору Обольянінову⁵⁷. «Устав портовых и пограничных карантинов» був прийнятий 7 липня 1800 р.⁵⁸. Відповідно до нього встановлювались карантинні контори двох видів: при сухопутних кордонах і при портах.

Згідно з офіційними розпорядженнями карантинні установи мали з'явитись на кордонах губерній з відповідним збільшенням асигнувань на утримання їх штату (208945 руб. за «Уставом» 1800 р.). Передусім передбачалось заснувати карантинні установи в губерніях, які розташовані в найбільш небезпечних у карантинному відношенні губерніях: Подільській, Новоросійській та Астраханській. Зокрема, у Новоросійській губернії передбачалось відкрити карантинні установи при митницях Дубосарській, Одеській, Козловській, Ахтіярській і Таганрозькій, а також карантинні застави при Керченській та Бугазькій митних заставах⁵⁹.

⁵⁷ Воронина Е.О. Создание и развитие государственной карантинной службы в Российской империи в начале XIX века // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – Т.25 (64). – 2012. – №1. – С. 216-224.

⁵⁸ Устав портовых и пограничных карантинов. Утвержден в Петергофе 7 дня 1800 г. – М., 1800.

⁵⁹ Устав портовых и пограничных карантинов. – С. 42-43.

Саме цим установам довелося стати доленосними у житті фронтирного населення Південної України початку ХІХ ст. На них, як і на митні установи, було покладено завдання не лише зашкодити розповсюдженню інфекційної хвороби, а й урегулювати переселенський рух, який з різною інтенсивністю (в залежності від історичної ситуації) відбувався в різні боки кордону.

Карантини, які мали знаходитись неподалік від митниць (на відстані не більше 200 сажень (*На той час одна сажень дорівнювала 213,36 см) мали будуватись за спеціально створеним стандартом і відповідати необхідним умовам. Безумовно, передусім враховувались санітарно-гігієнічні та медичні настанови щодо перешкоджання поширенню хвороби і відповідна доцільність будівель. Тож у південноукраїнських степах з'явились нові архітектурні форми, які мали відповідати урядовим настановам. За "Уставом портовых и пограничных карантин" 1800 р. карантини мали складатись з трьох кварталів на достатній відстані (від 20 до 40 сажень) один від одного, а кожен квартал мав містити два відділення⁶⁰. Карантинні будівлі слід було окопати глибоким ровом, обнести валом, а з середини – садом. У § 10 визначалось головне призначення карантину: "Карантинная контора есть Присутственное место, управляющее всеми делами для карантинного дома касающимися, и неусыпно пекущееся о безопасности и строгом наблюдении правил сим Уставом предписанным, дабы как подчиненные оному, так и выдерживающие карантинный срок, люди, одни отправляли поручаемые им должности и дела со всяким тщанием и без упущения, а другие беспрекословно повиновались тому, что от них из предосторожности взыскиваться будет"⁶¹. Для плідної діяльності карантинних установ затверджувався відповідний штат. Для прикладу наводився штат Дубосарського карантину, який складався з 49 осіб. Серед них карантинні інспектор та товариш, секретар, два перекладачі (повинні вміти читати і говорити грецькою, італійською, турецькою, вірменською мовами, а також вдало перекладати на російську), штаб-лікар, лікарі та комісари на кожний квартал, фельдшери та наглядачі, караульні тощо. У додатку вказувалось, що карантинний караул складався з військ, які розташовувались у прикордонних губерніях. На розгляд губернського керівництва покладалось й залучення злодіїв для робіт при карантинах, на утримання яких також відпускалась достатня сума. Військова команда підпорядковувалась владі

---

⁶⁰ Устав портовых и пограничных карантин. – С. 3-4.

⁶¹ Там же. – С. 4.

карантинного інспектора, який відповідав за загальну безпеку і діяльність всієї установи.

Діяльність карантинних установ чітко регламентувалась і співвідносились з іншими установами Російської імперії, створюючи один державний організм. Для цього наказувалось вести відповідну документацію на всіх рівнях самого карантину, а тим більше у рапортах вищим губернським установам повідомляти про всі справи і можливі небезпеки. Та найголовнішим для населення прикордонних теренів, яке звикло до вільного безконтрольного пересування, було те, що карантинні контори мали записувати у спеціальні книги всіх, хто витримав карантин з їхніми речами і товарами. Наприкінці року ці книги відправлялись до Комерц-колегії. У той самий час карантинні контори зобов'язувались видавати спеціальні *білети* (своєрідні паспорти) із зазначенням одягу і речей, які були при людині, що витримала карантин.

За “Уставом портовых и пограничных карантин” 1800 р. карантини будувались у місцевостях, з яких можна було вільно спостерігати на значній відстані за навколишніми територіями та контролювати їх. Цьому вигідно сприяли умови Степу. Свого часу Ф. Тернер, порівнюючи французький і англійський варіанти освоєння американського континенту звертав увагу на те, що від самого початку освоєння земель французи створювали менш загрозливі для місцевого населення форми – торговий фронтір⁶². Вони будували форти, але у тих місцевостях, які були зручними для місцевого населення. Тож під їхніми стінами можна було продовжувати вільно займатись полюванням. Аналогічно прикордонні і карантинні установи виникали там, де місцеві мешканці давно мали можливості для перетину і повсякденного спілкування. З їх появою повсякденні практики змінились, але не принципово. Люди фронтиру за бажання легко оминали карантинні установи. І навпаки, за необхідності використовували їх як місця зустрічі, вирішення справ (інколи контрабандних), врешті для отримання документів, що підтверджували особу, для подальшого просування територіями російських губерній.

Кількість карантинних установ не була чітко обумовлена, навпаки в “Уставе портовых и пограничных карантин” 1800 р. зазначалось, що при потребі їх можна збільшувати в залежності від бажання губернського керівництва та епідеміологічної необхідності. Це й відбувалось на початку XIX ст., коли виникли карантинні установи в Одесі, Севастополі, Керчі, Феодосії,

---

⁶² Тернер Фредерик Дж. Фронтір в американской истории. – С. 22.

Таганрозі, Мариуполі та багатьох інших містах⁶³. І хоча в урядових документах зазначалось, що кількість карантинів збільшується на територіях, які були найбільш небезпечними через поширення інфекційної хвороби, очевидно було їх поява у ново приєднаних до Російської імперії землях Південної України і Криму, швидке та якісне освоєння яких і включення до імперських структур знаходилось під прискіпливою увагою уряду.

Поява карантинних установ, митниць, прикордонних застав обмежили вільне життя населення Степу, яке звикло не зважати на існування (довгий час переважно теоретичне) державних кордонів і внесли значні корективи. Відтепер цей рух ставав повільнішим, особливо через проходження карантинного терміну, який міг тривати до 40 днів. Однак найголовнішим є те, що він став контрольованим. Тож ті особи, які хотіли набути офіційного визнання і статусу, що було важливим і зрозумілим для людей в умовах “закриття” Фронтиру, часто користувались відповідними послугами прикордонних установ.

На початку XIX ст. керівництво Новоросійського краю проводить достатньо вдалу політику щодо заохочення до переселення закордонного населення (мається на увазі передусім особлива категорія так званих “задунайських переселенців”, а також вихідців з Балкан) на землі малозаселеного південноукраїнського краю. Задунайська Січ в ці роки набуває значення “перевалочної бази”, на якій варто недовго побути (рік-два, а можливо й менше), щоб потім отримати “почесний статус” задунайського переселенця і відповідні пільги.

Тож рух населення через державні прикордонні установи пришвидшився. Сам кордон з кожним роком поступово втрачав риси умовності, але довго залишався достатньо прозорим і легким для подолання. Ці зміни можна прослідити, аналізуючи діяльність тих самих прикордонних і карантинних установ, які вели достатню діловодську документацію і відповідне листування.

Особливо показовими, на нашу думку, є засвідчувальні документи на зразок сучасних паспортів. Так звані “білети” (тобто паспорти) видавались як турецькою, так і російською адміністрацією. За своєю формою і змістом вони схожі. Однак російське діловодство, яке в цей час набуває уніфікації, переживає реформи (особливо в зв'язку із запровадженням міністерств), а також через те, що більшість чиновників прикордонних установ лише те й уміли, що писати і часто починали свою службову кар'єру як канцеляристи, демонструє

---

⁶³ Воронина Е.О. Создание и развитие государственной карантинной службы. – С. 221.

більш віртуозні форми документів, які навряд чи мали велику достовірність.

“Білет” від кошового Усть-дунайського буджацького війська, даний 1807 р. як такий, що відповідає російським нормам, містить наступну інформацію: “объявитель сего войска устьдунайского буджацкого Писаревского куреня козак Сава Хомут бывший на службе в прошлые с турками обе кампании и ныне определивший сына своего на службу на собственном его обмундировании, по прошению его отпущен в дом состоящий Херсонской губернии в Тираспольском уезде для забратия от толь семейства своего и имущества по водворению на землях буджацких сроком на пять месяцев, которому туда и обратно благоволено было чинить свободный пропуск; в прожитии же ему в доме до срока не чинить никаких притеснений; во уверение чего дан сей за подписанием и с приложением печати из Коша войска Устьдунайского буджацкого в лагерях при атаке города Измаилова мая 19го дня 1807 года. За кошевого примьер майор Иван Подлесецкий” (підпис власноручний, печатка)⁶⁴. Варто звернути увагу на підкреслення військової значимості особи, якій видавався цей своєрідний паспорт. На думку місцевих керівників новостворених козацьких підрозділів він мав бути вельми переконливим аргументом для російських чиновників, а відтак не потребував прискіпливої перевірки.

Аналогічний документ з турецького боку має скромніший вигляд, типовий для російської практики ранішого часу (кінець XVIII ст.): “Билет Иван Гарап росту среднего, по сему билету значащийся из Путкальских казаков отпущен из Хедерлезской проливы по Указу от начальства по сему билету с приложением печати, и когда находится будет в крепостях и городах никто да не принудит и не возьмет с него податей, в чем и сей билет ему дан 1223 месяца Сефера 28 дня. По делам поверенный Осман” (підпис кошового, печатка)⁶⁵.

Карантинні контори також видавали подібні документи, які називались “свидетельство”, мали колективний характер (засвідчували кілька осіб відразу), мету їх появи, проходження карантину і стан здоров'я, а також прохання не чинити перешкоди на шляху (в даному випадку мова йшла про бажання турецьких запорожців приєднатися до чорноморців і поселитися на Тамані): “Из Евпаторийской портовой Карантинной конторы

⁶⁴ РДВІА. - Ф.14209. - Оп. 5/165. - Зв. 32. - Спр. 41. - Ч. 2. - Арк. 31; Опублікований: Бачинська О. Козацтво в “післякозацьку добу” української історії (кінець XVIII – XIX ст.). – Одеса: Астропринт, 2009. – вкладка.

⁶⁵ Держархів Одеської області. – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 4 за 1805 р. – Арк. 6а.

турецкоподданным Российской нации Запорожцам, а именно: Ивану Фаворову, Андрею Фащенко, Федору Ковалеву, Остапу Миняйлу и Дмитрию Пристенку в том, что прибыли они в здешний порт сего течения 26 числа из Дуная на мореходной лодке с объявлением, что все они уроженцы турецкого владения селения Катирлеза, зашли в здешний порт для запасения водою и прочими съестными припасами, следуют в Атамань к Запорожцам с намерением остаться у них в вечном российском подданстве, все они по выходе на берег были свидетельствованы медицинскими чинами, на коих никаких сомнений к заразе не примечено...”⁶⁶.

Аналіз подібних документів, а також рапортів прикордонних чиновників, які їх супроводжували, свідчить, що як правило, таким шляхом користувались ті козаки, які бажали набути офіційного визнання і відповідного статусу в Російській імперії: чорноморських або усть дунайських козаків. Логічно припустити, що інші козаки, які такого статусу не бажали, спокійно обходили прикордонні установи. Натяки на це знаходимо і в документах (навіть пізнішого часу). Так, після заключення 1812 р. Бухарестського миру, приєднання до Росії Бессарабії, встановлення державного кордону по Дунаю, умови фронтиру продовжували зберігатись. Найбільш виразно вони були помітні у гирлі Дунаю: “в мирном трактате заключенном в 1812 году между Российской империею и Портою Оттоманскою в 4 пункте сказано: что все острова лежащие на Дунае начиная от крепости Измаила до Черного моря остаются независимыми и что на оных подданные обеих держав могут пользоваться, но заведений никаких не делать”⁶⁷. Однак відразу ж там з’явилися люди, яких російські прикордонні чиновники називали “турецкоподданные кубанцы”, “турецкоподданные запорожцы”, “рибалки другого скитающегося рода людей и промышленников”, які почали будувати “землянки, балаганы, хаты, курени”, провокуючи втечу на ці острови люду з обох боків кордону і супутні їм небезпечні акції як, наприклад, крадіжки, дезертирство, втечі селян тощо. Марні спроби російських дипломатів владнати ситуацію розтяглися на роки і тривали з 1816 до 1828 р., аж поки не почалась чергова російсько-турецька війна. В зв’язку з цим капітан флоту 1 рангу Попондопуло рапортом повідомляв наміснику Бессарабської обласної І.М. Інзову (травень 1821 р.): “помянутые рыбаки если не будут приниматься в карантин и зная весьма хорошо положение всех мест нашего берега, принуждены будут изыскивать средства получать тайно, для них необходимое,

⁶⁶ Там само. – Арк. ба зв.

⁶⁷ Там само. – Ф.1. – Оп. 214. – Спр. 23. – Арк. 19.

и чрез то могут подвергнуть границу нашу”⁶⁸. Цікавими є й зауваження турецьких урядовців про те, що вони не можуть навести лад на дунайських островах “через уверения что они (рибалки – С. К.) российскоподданные и с позволения будто в разных местах проживают и производят рыбную ловлю, оставаясь таким образом скитающимися наводят разными своими шалостями пограничному российскому и турецкому начальству всегдашнее беспокойство”⁶⁹. Тож не важко здогадатись, що державна приналежність, так само як і козацький статус змінювався в залежності від того, прикордонна варта якої держави перехопила цих рибалок.

Наступний цікавий сюжет, який дає можливість висвітлити документи карантинних установ, торкається соціальної історії, оскільки дозволяє показати вік та сімейний статус людей, які називали себе козаками або запорожцями на початку XIX ст. Так, із 19 задунайських запорожців, які влітку 1824 р. вирішили перейти на російський бік і оселитися в разі з колишніми устьдунайцями в Бессарабії, чотири чоловіки мали вік більше 20 років, вісім – від 30 і більше років, три чоловіки – більше 40 років, один – 60 років. Всі одногосно заявили, що “веры православной в исповеди и причастии святых таинств ежегодно бывают (що надто сумнівно з огляду на наявність православних церков в цьому регіоні і типове ставлення фронтального населення до чіткого дотримання, вірніше недотримання, релігійних норм – С. К.), грамоты не умеют, вышли из Задуная в город Одессу и повидержании в тамошнем карантине положенного карантинного термина явились...”⁷⁰.

“Список именной выходцам из заграницы Запорожцам отправляемым в войско Черноморское”, складений при канцелярії новоросійського генерал-губернатора Е.Й. де Рішельє у вересні 1807 р. дає можливість зрозуміти соціальну (матеріальну) різницю між рядовими козаками та старшиною в очах керівників південноукраїнського краю. Так, князь Мещерський як керівник Катеринославської опікунської контори мав видати турецьким запорожцям з коштів, відведених на влаштування колоністів, наступні суми: двом отаманам – Якову Яцко та Микиті Тарану – по 50 р., отаману Миколі Білому, який був разом з дружиною, тестем та п'ятьма дітьми теж 50 р.; писарю Олексію Соколову – 25 р.,

⁶⁸ Там само. – Оп. 214. – Спр. 23. – Арк. 149 зв.

⁶⁹ Там само. – Спр. 23. – Арк. 160.

⁷⁰ Там само. – Спр. 5 за 1824 р. – Арк. 14 зв. Оpubліковані свідчення: Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775 – 1828 рр. – Одеса: Гермес, 1994. – С. 91, 93 та інші.

іншому – Олексію Білому, який був разом з дружиною – 30 р.; козакам (всього у списку перераховано 32 прізвища) по 15 р., якщо козак був з дружиною – 25 р., якщо ж з дружиною та дітьми – 30 р. Серед перерахованих 32 козаків лише двоє (Федір Дубина та Яків Кучер) мали дружин, один (Василій Чугунний) – трьох дітей: двох синів і одну доньку, та ще один козак Сава Рибалка – дружину та двох дітей – сина і доньку⁷¹. Цікаво, що дружину і дітей мали, незважаючи на декларовані старі запорозькі звичаї, не тільки звичайні козаки, але й старшина.

Аналіз змісту документів карантинних та інших прикордонних установ свідчить, що в кінці XVIII – на початку XIX ст. колишнє фронтірне населення активно займалось старими традиційними заняттями, а саме – рибальством та гайдамацтвом, тобто дрібними крадіжками. Випадки контрабанди рідко фіксуються у документах карантинних установ. Однак навряд чи це свідчить про чесність та непідкупність нових російських чиновників. Більшість документів про це мовчить. Очевидно, що представники нових державних інституцій мали вписатися у природні фронтірні умови і продовжувати традиційні для місцевого прикордонного населення заняття, які відтепер стали «козацьким хлібом» й для російських чиновників. Відповідно й ставлення працівників карантинів до фронтірного населення теж особливо виразно не лунає зі сторінок офіційних документів, в той час як дрібні військові керівники і чиновники новоросійського краю на сторінках документів наполегливо формували лише негативний образ запорожців. Про це свідчать як численні скарги, так і поодинокі вислови на кшталт “он соврал как запорожец” (з донесення капітан-лейтенанта флота Акімова І.І. Міхельсону в червні 1807 р.⁷²). Лише вище керівництво краю, переважно представлене іноземцями (Е.Й. Рішельє, О. Ланжерон, головнокомандувач Молдавською армією І.І. Міхельсон) ставились до запорожців позитивно, активно сприяючи вирішенню їх долі, навіть до можливості відновлення Січі на російських теренах в обличчі Усть-дунайського буджацького козацького війська. Отже, і після знищення Нової Січі у південноукраїнському регіоні зберігались типові, хоча й значно модернізовані, для фронтиру умови життя. Карантинні установи відігравали роль передусім державних інституцій, які мали змінювати край, демонструвати присутність і контроль імперії у новоприєднаних регіонах. Карантини сприяли формуванню типового для фронтиру

⁷¹ Держархів Одеської області. – Ф.1. – Оп. 218. – Спр. 2 за 1807 р. – Арк. 11-11 зв.

⁷² РДВІА. – Ф.14209. – Оп. 5/165. – Зв. 26. – Спр. 77. – Арк. 32 зв.

багатонаціонального населення, що мало знаходити спільну мову, не звертаючи уваги на різні вірування, державну і стану приналежність. Адже в одному карантинному приміщенні могли тривалий час перебувати купці різних національностей. У південноукраїнському регіоні переважало російське, турецьке, венеційське та цісарське купецтво. Тож карантини слугували місцем для ділової зустрічі, вирішення традиційних як для прикордонних теренів справ, які в інших регіонах могли розцінюватись як злочинні. Поступово до них приєднувались й карантинні службовці, які так само мали відповідати вимогам складних життєвих реалій. У зв'язку з цим знов приємно згадати Ф. Тернера, який зауважував, що “американський індивідуалізм призвів до недбалості у відношенні до державних справ...” і мав відповідні наслідки⁷³. Південноукраїнські реалії тривалого фронтирного життя так само на довгі десятиліття забезпечили відмінність цього регіону від решти інших, створивши передусім умови для розвитку нетипових державних інституцій, які мали враховувати місцеву специфіку.

Svitlana Kaiuk

Quarantine agencies as institutions, or Frontier population under the new government conditions of the late 18th – early 19th centuries

The article considers quarantine agencies as institutions that in large numbers appeared in the South Ukraine of the late 18th – early 19th centuries. It was not only medical service for the prevention of disease, but also direct state control over the population and the territory corresponded to the typical conditions of the Frontier until that time. At the end of 19th century American historian F. Turner concentrated on the trading outposts as institutions. The quarantine agencies of the South together with the other borderland institutions performed a similar function.

Despite the need for the emergence and some attempts of establishing the Quarantine services since the beginning of the 18th century, Russian government put this issue on the state level only in the end of 18th – the beginning of 19th centuries by developing the relevant legislative framework. “Statute of port and border quarantines” had been adopted July 7, 1800 and contained clear guidelines concerning to the structure, staff and functional responsibilities of the quarantines. Ones were not only significant as for southern Ukrainian landscape complicated architectural construction but also represented a powerful state institution which included numerous and professional bureaucratic structure. It was supported by military commands subordinated to the quarantine inspector. The quarantine agencies functioned in strong connection with the other borderland institutions, subordinated to higher government offices, and had to report frequently. Thus, ones were essential part of bureaucratic system of Russian Empire. The quarantines had to be built on the open space, what made possible to observe outskirts and control them from significant distance. The conditions of the steppe promoted this. Thereby the quarantines prevented the population movings by well-known ways and prompted to explore new territories and modified the whole frontier landscape which gradually lost its own characteristics.

---

⁷³ Тернер Ф. Дж. Фронтир в американской истории. – С. 36.

Beside its direct responsibilities, the quarantines also had to control population movements to the different directions of the state borders which also had been forming in the same time as a state institution. The quarantine chairmen issued special certification documents likewise passports which called tickets, where name, last name, specific features of appearance as well as the purpose of visiting were indicated. People who wanted to gain official recognition from the state institutions also tried to use Quarantine services. In South Ukraine the people like this were first of all those who wish to call themselves Cossacks – former Zaporizhians, cossaks of Zadunaiska Sich and Chornomorska Army. In the same time it was not too difficult to avoid these institutions and remain unnoticed. State border still was quite transparent and nominal.

Documents which remained after the activity of the quarantines agencies can be interesting historical source for research of everyday life of Frontier “closure” period. In the beginning of 19th century the guidance of Novorossiysky Kray carried out pretty successful policy aimed at encouraging foreign population resettlement. First of all it was about such a special category so called “zadunaisky” settlers as well as immigrants from Balkans on the sparsely populated South Ukrainian lands. Thus, Zadunaiska Sich in those years became a “transit point”, where people had to live during some time (one or two years, perhaps even less) to get a “honorable status” of zadunaisky settler and corresponding benefits. Intensive moving of the population through the state border which year by year had been losing the features of conventionality, but for a long time remained quite easy to overcome it, can be traced due to activity of frontier and quarantine institutions which conducted strictly state regulated clerical documentation and related correspondence.

Key words: Frontier, Quarantine agencies, State institutions, South Ukraine, Borderland institutions, Cossacks.

Светлана Каюк

Карантинные учреждения как институции, или фронтирное население в новых государственных условиях конца XVIII – начала XIX вв.

В статье рассматриваются карантинные учреждения как институции, массово появившиеся в южноукраинском регионе в конце XVIII – начале XIX вв. и олицетворяющие не только медицинскую службу с целью предупреждения инфекционных заболеваний, но и непосредственный контроль со стороны государства за населением и территорией, которые до этого времени соответствовали типичным условиям фронта. «Устав портовых и пограничных карантин» 1800 г. придавал этим учреждениям четкую структуру, наполнял регион чиновниками, которые должны были контролировать передвижение населения, продолжающее называть себя казаками. Документы карантинных учреждений позволяют проследить продолжение традиционных бытовых практик фронтирного населения, в то же время подтверждая новые условия жизни.

Ключевые слова: фронтир, карантинные учреждения, государственные институции, Южная Украина, пограничные учреждения, казачество.

УДК 94(477.7):281.93"18"

Наталія Діанова

РОЗВИТОК РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ОДЕСІ У ХІХ СТ.

(на матеріалах Державного архіву Одеської області)

Мета поданої наукової статті полягає в тому, щоб на основі документів Держархіву Одеської області простежити основні етапи розвитку римо-католицької церкви в Одесі упродовж ХІХ ст. Для досягнення зазначеної мети передбачено комбіноване використання різних наукових методів дослідження, зокрема, евристичного, аналізу і синтезу, класифікації та періодизації, статистичного та ін.

Зазначено, що найбільш сприятливим для розвитку католицизму в місті був період з кінця ХVІІІ ст. до 20-х рр. ХІХ ст. Його характерною особливістю було лояльне ставлення до католиків з боку місцевої влади. Свідченням є позиція генерал-губернатора Новоросійського краю і градоначальника Одеси де-Рішельє по відношенню до римо-католицьких парафій в регіоні, до управління в яких допускались єзуїти. Першим візитатором римо-католицьких церков у Новоросійському краї став єзуїт абат Домінік-Шарль Ніколь, який здійснював контроль за діяльністю усіх католицьких парафій, які знаходились на той час у Херсоні, Одесі, Миколаєві та Северинівці.

Деякі матеріали Держархіву Одеської області стосуються історії католицького храму Одеси, заснованого в 1795 р. Науковий інтерес становить документ про звернення римо-католиків до міської влади в 1808 р. з проханням надати їм землю для будівництва нового храму в зв'язку із зростанням чисельності парафіян. Наслідком стало виділення місця під забудову кам'яної церкви та офіційний дозвіл на вільне володіння цією землею.

Розглянуто особливості другого періоду в історії католицької церкви в Одесі, який розпочався з 1822 р. – після заборони проживання єзуїтів на теренах Російської імперії. Його відмітною рисою став наступ російського уряду на католицьку церкву, яка підозрювалась у підтримці польського повстання 1830-1831 рр. У цей час розпочалася політика ізоляції католицької церкви від Риму й втручання світської влади у справи католицького єпископату. Реакція з боку папи Григорія ХVІ та країн Західної Європи змусила російського імператора Миколу І у 1847 р. підписати конкордат між російським урядом і Апостольським Престолом, одним із пунктів якого мало стати утворення нової католицької Херсонської єпархії з центром у Херсоні. Негативна позиція православної ієрархії на чолі з Херсонським і Таврійським архієпископом Інокентієм (Борисовим) змусила внести зміни до цього проекту – єпархія отримала назву Тираспольської (з центром у Тирасполі) й увійшла до складу Могилівської митрополії.

Важливого значення в цей час набувала Одеса, де фактично знаходилась католицька єпископська резиденція. У відповідності з документами в 1853 р. було завершено будівництво кам'яного кафедрального собору, освяченого в ім'я Успенія Пресвятої Діви Марії. Його настоятелем став священник Єжи Безутович, якому допомагали чотири капелани: для поляків, італійців, французів і німців.

Проаналізовано третій, більш сприятливий період для розвитку католицизму в Одесі, який розпочався в другій половині ХІХ ст. Низка

архівних матеріалів стосується особливостей процедури призначення священиків для католиків-німців, яких запрошували з німецьких земель та Австрії. Досліджено процес зміцнення позицій церкви в місті, наслідком якого стало зростання католицького населення, розширення земельних володінь та розбудова нових храмів.

Тож документи, які відклалися у фондах Держархіву Одеської області, дають можливість реконструювати окремі сюжети розвитку римо-католицької церкви в Одесі упродовж XIX ст. У комплексі з опублікованими джерелами і дослідницькою літературою вони є важливим підґрунтям для подальшого дослідження історії католицизму в Україні.

Ключові слова: Одеса, Держархів Одеської області, римо-католицька церква, розвиток, документи, дослідження.

У XIX ст. певну частину християн Одеси становили римо-католики, до яких належали німці, поляки, французи, італійці, іспанці та інші. Згідно з указом Катерини II від 19 квітня 1795 р. вони, як і представники інших конфесій, отримали умови для розбудови своєї церкви із веденням служби рідною мовою⁷⁴. Дослідження становлення та розвитку римо-католицької церкви в Одесі є важливим не лише для реконструкції церковної та світської історії південного краю, але й для вивчення історії України в цілому.

Зазначена проблема певною мірою висвітлювалась в історичній літературі. Серед істориків церкви XIX ст. варто виділити працю Херсонсько-Таврійського архієпископа Інокентія (Борисова), в якій він, аналізуючи розвиток католицизму на південних землях Російської імперії, різко виступав проти утворення херсонської римо-католицької єпархії⁷⁵. На сучасному етапі розвитку історичної науки поживався інтерес до вивчення вказаної теми. Дослідники зверталися здебільшого до внеску представників римо-католицької церкви у соціально-економічний і культурний розвиток міста. У 1999 р. В.В. Самодурова підготувала бібліографічний покажчик, де представлено внесок німецьких переселенців, які належали до різних конфесій, в тому числі й до римо-католицької, в розвиток Одеси⁷⁶. Окремі аспекти історії римо-католицької церкви в Одесі, в контексті дослідження проблеми формування німецької общини в місті, розглядала

⁷⁴ Полное собрание законов Российской империи. – Собр. I. – Т. XXIII. – СПб., 1830. – № 17 320. – С. 686-688.

⁷⁵ Записка Инокентия, Архиепископа Херсонского и Таврического, о новоучрежденной епархии римско-католической в Херсоне // Русский архив. – 1868. – С. 412-436.

⁷⁶ Причерноморские немцы. Их вклад в развитие г. Одессы и региона, 1803-1917. Библиографический указатель /сост. В.В. Самодурова. – Одесса: Астропринт, 1999. – 200 с.

Е.Г. Плеська-Зебольд⁷⁷. У контексті розвитку благодійності в Одесі І. С. Гребцова торкалася питання участі в цьому процесі римо-католиків⁷⁸. Більш чітким спрямуванням відрізняються праці О.О. Баковецької, яка вивчає історію римо-католицької церкви в Україні кінця XVIII – XIX ст. Численні дослідження авторки знайшли своє відображення в докторській дисертації та опублікованій монографії⁷⁹. Ольга Олександрівна в своїй роботі використала величезну кількість документів, які відклалися в архівах України, Білорусі та Російської Федерації. Нею опрацьовані також деякі фонди Державного архіву Одеської області. Проте поза увагою дослідниці залишилася певна кількість документів, які зберігаються в першому та третьому фондах цього архіву й містять інформацію стосовно діяльності римо-католицької церкви в Одесі.

Мета поданої статті полягає в тому, щоб на основі документів Держархіву Одеської області простежити основні етапи розвитку римо-католицької церкви в Одесі упродовж XIX ст.

Попри втрати під час Другої світової війни в архіві збереглися документи, які дають можливість прослідкувати окремі фрагменти розвитку католицизму в Одесі. Більшість із них відклалися в фондах: “Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора” (ф. 1), “Головний статистичний комітет Новоросійського краю” (ф. 3), “Правління римо-католицької церкви св. Петра в Одесі” (ф. 628).

У 2011 р. працівниками архіву видано перший випуск “Зведеного каталогу метричних книг”, який охоплює період 1797-1939 рр. У підрозділі “Римо-католицизм” вказуються метричні книги, що стосуються римо-католицьких парафіяльних церков (костелів) міста Одеси та сіл Мангейм і Северинівка (ф. 628)⁸⁰.

Деякі архівні матеріали стосуються історії першого католицького храму Одеси, заснованого в 1795 р. на кошти віруючих. Зокрема, документ про звернення римо-католиків до міської влади з проханням надати їм землю для будівництва

⁷⁷ Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы, 1803-1920 / Э.Г. Плесская-Зебольд: научно-популярное издание. – Одесса: ТЭС, 1999. – 520 с.

⁷⁸ Гребцова И.С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. (в аспекте проблемы: центр – регион). Монография /И.С. Гребцова, В.В. Гребцов. – Одесса: Астропринт, 2006. – 320 с.

⁷⁹ Баковецька О.О. Римо-католицька церква в Україні в кінці XVIII – XIX столітті: монографія / Ольга Баковецька. – Миколаїв : Іліон, 2015. – 360 с.

⁸⁰ Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. Випуск I: 1797-1939 / упоряд. А.Г. Білоусова, С.Є. Березін, С. М. Герасимова та ін. – Одеса: Пресс-Кур'єр, 2011. – С. 54.

нового храму в зв'язку із зростанням чисельності парафіян. У 1808 р. будівельний комітет виділив місце на воєнному форштадті Одеси для будівництва кам'яної церкви для католиків загальною площею 2 925 кв. сажень. У 1811 р. католицьке духовенство розпочало клопотання перед Одеським будівельним комітетом щодо видачі ним відкритого листка на офіційне володіння виділеною під потреби церкви землею. Це прохання було задоволене і церква отримала право на вільне володіння землею у кварталі, який обмежувався вулицями Катерининською, Поліцейською (нині Буніна), Рішельєвською та Поштовою (нині Жуковського), за виключенням трьох будинків: лікаря Пешки, аптекаря Шуманського та купця Андрича, які знаходилися на розі відведеної площі. Будівельні роботи за проектом італійського архітектора Франческо Моранді здійснювалися впродовж 1809-1853 рр.⁸¹

Варто зазначити, що період з кінця XVIII до 20-х рр. XIX ст. був найбільш сприятливим для розвитку католицизму в місті. Певною мірою це зумовлено лояльним ставленням до католиків з боку місцевої влади. Зокрема, генерал-губернатор Новоросійського краю і градоначальник Одеси де-Рішельє сприяв утворенню римо-католицьких парафій в регіоні й допускав до управління в них єзуїтів, які продовжували діяти в Росії з часів Катерини II. Із 1811 р. у Новоросійському краї була затверджена посада візитатора римо-католицьких церков, який ставав одночасно й пробстом католицької церкви в Одесі. Із державної скарбниці йому виділялася платня в розмірі 2 600 крб. на рік. Першим візитатором призначено єзуїта абата Домініка-Шарля Ніколя, який здійснював контроль за діяльністю усіх католицьких парафій краю, що знаходились в цей час у Херсоні, Одесі, Миколаєві та Северинівці. Проте в 1820 р., у зв'язку з порушенням заборони на проповідницьку діяльність серед православних, єзуїти були виселені з Росії й місце Ніколя зайняв виходець із Баварії Ігнатій Ліндль. Проте два роки по тому його також усунуто від посади і вислано з Росії. Офіційною причиною була проповідь ідей протестантизму серед католиків⁸².

Заборона проживання єзуїтів на теренах Російської імперії поклала початок для нового періоду в історії католицизму. Повною мірою він проявився після поразки польського повстання 1830-1831 рр. Його відмітною рисою став наступ російського уряду на

---

⁸¹ Держархів Одеської області. – Ф. 628. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3.

⁸² Діанова Н.М. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): [монографія] / Н.М. Діанова. – Одеса : Астропринт, 2010. – С. 113-114.

католицьку церкву, яка підозрювалась у підтримці повстанців. У цей час намітилася політика ліквідації католицької церкви й підпорядкування її православної. Світська влада дозволяла собі грубо втручатися в справи католицького єпископату, фактично ізолювавши його від Апостольського Престолу.

Це викликало обурення папи Григорія XVI та негативну реакцію у Західній Європі. У 1842 р. папа римський звинуватив російського імператора у відсутності віротерпимості та гонінні на католицьку церкву в Росії. З метою залагодження інциденту Микола I у грудні 1845 р. змушений був поїхати до Риму на аудієнцію з папою, що стало початком переговорів між Петербургом і Апостольською Столицею. У 1847 р. був підписаний конкордат між російським урядом і Апостольським Престолом. Наряду з іншими важливими питаннями йшлося про утворення нової католицької Херсонської єпархії з центром у Херсоні, що спричинило бурхливу реакцію православної ієрархії. Херсонський і Таврійський архієпископ Інокентій (Борисов) вважав, що створення цієї єпархії є необдуманною і наївною поступку Риму, наслідком якої могла стати активізація місіонерської діяльності католицького духовенства, зростання чисельності католиків серед населення і посилення впливу папи римського на Півдні. До того ж, його обурювали значні витрати, які держава брала на себе по влаштуванню та утриманню католицького духовенства і семінарії. Щорічно для Херсонської католицької єпархії планувалось виділяти 4 480 крб. сріблом, у той час як щорічний оклад православного архієпископа складав не більше 600 крб. сріблом. Члени католицької консисторії мали отримувати досить пристойну платню, а членам православної консисторії взагалі нічого не платили. Враховуючи те, що відмовитись від утворення католицької єпархії уряд вже не міг, архієпископ радив не поспішати з її облаштуваністю і розмістити в іншому місці, наприклад у Ставрополі, ближче до Саратовської губернії, де проживала значна кількість католиків⁸³.

Російський уряд, зважаючи на значний авторитет Інокентія (Борисова) і протести жителів Херсона, змушений був звернутися до папи з проханням про перенесення столиці католицької єпархії з Херсона до Тирасполя. У відповідності з декретом папи Пія IX від 26 серпня 1852 р. столиця єпархії була перенесена до Тирасполя, а сама єпархія отримала назву Тираспольської й увійшла до складу Могилівської митрополії. Проте єпископська резиденція

---

⁸³ Записка Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического, о новоучрежденной епархии римско-католической в Херсоне // Русский архив. – 1868. – С. 412-436.

знаходилась в Одесі, де в 1853 р. було завершене будівництво кам'яного кафедрального собору, освяченого в ім'я Успенія Пресвятої Діви Марії. Його настоятелем став священник Єжи Безутович, якому допомагали чотири капелани: для поляків, італійців, французів і німців⁸⁴.

У другій половині XIX ст. розпочався наступний, більш сприятливий період для розвитку католицизму на півдні України і зміцненні позицій церкви в Одесі. Доцільно звернути увагу на той факт, що для німців-католиків Тираспольський римо-католицький єпископ змушений був запрошувати священників із німецьких земель або Австрії. Це зумовлено відсутністю німців у Тираспольській римо-католицькій семінарії. Проте цей процес строго контролювався світською владою. Один із таких прикладів зафіксований в документі, що відклався в Держархіві Одеської області. Він свідчить, що 7 квітня 1859 р., після від'їзду настоятеля Одеського Успенського кафедрального собору Леопольда Борія, синдики звернулися до Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора О. Г. Строганова з проханням про дозвіл запросити священника із-за кордону. У результаті позитивної резолюції до Одеси прибув священник – австрійський підданий Петро Малі. Проте, як повідомив декан римо-католицьких церков Херсонської губернії, він не міг без особливого дозволу уряду приступити до виконання духовних треб. Для вирішення цього питання знадобилось втручання О.Г. Строганова. Але у відповідь на його клопотання міністр внутрішніх справ С.С. Ланской 16 листопада 1859 р. повідомив про неможливість допустити священника до місця служби, посилаючись на чинне законодавство Російської імперії. По-перше, виклик із-за кордону духовних осіб можливий лише на основі прохання самих парафіян-іноземців або через російські місії, при умові попереднього узгодження з Міністерством внутрішніх справ. По-друге, на основі положення про паспорти, російські місії і консульства зобов'язувалися при видачі паспортів римо-католицьким священникам, які їхали до Росії, вимагати від них письмову довідку про непричетність до ордену єзуїтів і таємних товариств, про що ставилась відмітка в паспорті. У зв'язку з тим, що така процедура не була дотримана при переїзді П. Малі й Міністерство внутрішніх справ не отримало підтвердження його благонадійності, то його кандидатура була відхилена⁸⁵. Тому пошуки римо-католицького священника для німецької общини Одеси, який задовольняв би потреби як урядовців так і парафіян, продовжувався ще певний період часу.

⁸⁴ Держархів Одеської області. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 68, 76.

⁸⁵ Держархів Одеської області. – Ф. 1. – Оп. 197. – Спр. 118. – Арк. 10, 11.

Обережна політика уряду по відношенню до католицького духовенства свідчила про бажання запобігти впливу Ватикану та посиленню його позицій в межах Російської імперії.

На цей час католицька громада Одеси була найбільшою на півдні України й чисельність її невпинно зростала. Так, у 1857 р. вона налічувала 3 063 особи⁸⁶, а три роки по тому – уже 4 224 віруючих⁸⁷. У 1873 р. в Одеському градоначальстві, згідно даних Одеського статистичного комітету, налічувалося 8 616 римо-католиків: 4 955 осіб чоловічої й 3 661 особа жіночої статі та 14 католицьких священнослужителів⁸⁸.

Зростання католицької общини спонукало церкву придбати двір лікаря Пешки, який прилягав до її будівлі, загальною площею 225 кв. сажень. 18 січня 1889 р. Правління римо-католицької церкви звернулося до Одеського міського управління з проханням видати йому акт на володіння землею й усіма будівлями згідно листа, отриманого від Будівельного комітету в 1811 р. Міська дума прийняла рішення від 10 травня 1889 р. уповноважити міську управу видати акт на право повного володіння землею і будівлями римо-католицькій церкві⁸⁹.

У Держархіві Одеської області (ф. 628) зберігся документ, який свідчить, що в 1918 р. Одеська Успенська римо-католицька церква придбала у Вікентія Станіславовича Шеліота нерухомість у районі Молдованки, загальною площею 408 кв. сажень за 6 тис. крб.⁹⁰.

Наприкінці XIX ст. приміщення цієї церкви вже не могло задовольняти потреби усіх католиків Одеси. Крім самого собору в місті діяла ще й каплиця, яка знаходилась на вулиці Балківській. У 1892 р. духовенство звернулося до Міської думи з проханням про виділення земельної ділянки на вулиці Балківській для будівництва нової церкви, будинку для притчу, церковнопарафіяльного училища та притулку для бідних і пристарілих. У відповідь міський голова Г. Маразлі 18 листопада 1892 р. підписав наказ про безоплатне виділення земельної ділянки загальною площею 1 659 кв. сажень для будівництва церкви. Настоятелем майбутнього храму був призначений священник Іосиф Шейнер. Тож на місці каплиці була побудована церква Св. Климента⁹¹.

⁸⁶ Санкт-Петербурзька філія архіву Російської Академії Наук. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 455-459.

⁸⁷ Держархів Одеської області. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 46.

⁸⁸ Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 20-21.

⁸⁹ Там само. – Ф. 628. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 6-9.

⁹⁰ Там само. – Арк. 11-12.

⁹¹ Там само. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 76.

У 1893 р. на вулиці Гаванній з ініціативи французьких емігрантів був збудований костел св. Петра, який в Одесі називали французьким.

Важливим джерелом для дослідження церковного життя парафіян є метричні книги. У Держархіві Одеської області у фонді 628 зберігаються деякі метричні книги Одеської римо-католицької церкви Успенія Пресвятої Діви Марії та деяких парафій Одеської області. Вони різняться недостатнім ступенем інформативності й охоплюють достатньо короткий проміжок часу. Зокрема, метрична книга Успенської церкви про укладення шлюбів велася упродовж 1867-1878 рр. Вона містить інформацію про щорічну кількість вінчань і країну, з якої до Росії прибули молодята. Найбільша кількість вінчань (71) відбулася в 1871 р., найменша (24) – в 1878 р. Метричні книги костелів св. Климента та св. Петра, а також каплиці Антонія Падуанського, яка була під Жеваховою горою, взагалі не збереглися⁹².

Тож документи, які відклалися у фондах Держархіву Одеської області, дають можливість реконструювати окремі сюжети розвитку римо-католицької церкви в Одесі упродовж ХІХ ст. У комплексі з опублікованими джерелами і дослідницькою літературою вони є важливим підґрунтям для подальшого дослідження історії католицизму в Україні.

Наталья Дианова

Развитие римо-католической церкви в Одессе в ХІХ в.

(на материалах Государственного архива Одесской области)

Цель представленной научной статьи заключается в исследовании основных этапов развития римо-католической церкви в Одессе в течении ХІХ в. на основе документов Государственного архива Одесской области. Для достижения поставленной цели использованы различные научные методы исследования, в частности: эвристический, анализа и синтеза, классификации и периодизации, статистический и др.

Подчеркнуто, что наиболее успешным для развития католицизма в городе был период с конца ХVІІІ в. до 20-х гг. ХІХ в. Его характерной особенностью было лояльное отношение к католикам со стороны местной власти. Подтверждением этого является позиция генерал-губернатора Новороссийского края и градоначальника Одессы де-Ришелье относительно римо-католических приходов в регионе, к управлению которыми допускались иезуиты. Первым визитатором римо-католических церквей в Новороссийском крае стал иезуит аббат Доминик-Шарль Николь, который контролировал деятельность всех католических приходов, которые находились в то время в Херсоне, Одессе, Николаеве и Севериновке.

Некоторые материалы Государственного архива Одесской области касаются истории католического храма Одессы, основанного в 1795 г. Научный интерес представляет документ, свидетельствующий об

⁹² Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. Випуск І. 1797-1939. – С. 180.

обращении римо-католиков к местной власти в 1808 г. с просьбой о выделении земли под строительство новой церкви в связи с увеличением численности прихожан. Результатом стало выделение места под строительство каменной церкви и официальное разрешение на частное владение этой землей.

Рассмотрены особенности второго периода в истории католической церкви в Одессе, который начался с 1822 г. – после запрещения проживания иезуитов на территории Российской империи. Его особенностью заключалась в наступлении российского правительства на католическую церковь, которая подозревалась в поддержке польского восстания 1830-1831 гг. В это время началась политика изоляции католической церкви от Рима и вмешательство светской власти в дела католического епископата. Реакция со стороны папы римского Григория XVI и стран Западной Европы вынудила российского императора Николая I в 1847 г. подписать конкордат между российским правительством и Апостольским Престолом, одним из пунктов которого было образование новой католической Херсонской епархии с центром в Херсоне. Отрицательная позиция православной иерархии во главе с Херсонским и Таврическим архиепископом Иннокентием (Борисовым) заставила внести изменения в этот проект – епархия получила названия Тираспольской (с центром в Тирасполе) и вошла в состав Могилевской митрополии.

Ведущая роль в истории развития католической церкви в это время принадлежала Одессе, где фактически находилась католическая епископская резиденция. В соответствии с документами в 1853 г. было завершено строительство каменного кафедрального собора, освященного в имя Успения Пресвятой Девы Марии. Его настоятелем стал священник Ежи Безутович, помощниками которого были четыре капеллана: для поляков, итальянцев, французов и немцев.

Проанализирован третий, более благоприятный период для развития католицизма в Одессе, который начался во второй половине XIX в. Ряд архивных документов касается особенностей процедуры назначения священников для католиков-немцев, которых приглашали с немецких земель и Австрии. Документы дают возможность проследить укрепление позиций церкви в городе, следствием которого стало увеличение католического населения, расширение земельных владений и строительство новых храмов.

Таким образом, документы, которые хранятся в Государственном архиве Одесской области, представляют возможность реконструировать отдельные сюжеты развития римо-католической церкви в Одессе в течении XIX в. В комплексе с опубликованными источниками и исследовательской литературой они являются основой для дальнейших исследований истории католицизма в Украине.

Ключевые слова: Одесса, Государственный архив Одесской области, римо-католическая церковь, развитие, документы, исследование.

Natali Dianova

Development of the roman catholic church in Odessa in XIX st. (on the materials of the State archive of Odessa region)

In article documentary materials of the state archive of Odessa region which give the chance to consider the main stages of development of the roman catholic church in Odessa during six century are analyzed. Prerequisites of church

construction in the city are investigated. Process of gradual strengthening of positions of the roman catholic church in Odessa is considered. Emphasized that the most successful for the development of catholicism in the city was the period from the late XVIII century to the 20 years of XIX century. Its characteristic feature was loyalty to the catholics by local authorities. This is confirmed by the position of the governor-general of Novorossiysk territory and mayor of Odessa, de Richelieu in relation to the roman catholic parishes in the region, which allowed the jesuits. The first visitor of the roman catholic churches in the Novorossiysk region was the jesuit abbé Dominique-Charles Nicholl, who oversaw the activities of all catholic parishes, which were at that time in Kherson, Odessa, Mykolaiv and Severynivk.

Some materials of the state archive of Odessa region relate to the history of the catholic church of Odessa, founded in 1795. The scientific interest is the document testifying the appeal of roman catholics to the local authorities in 1808, with the request for allocation of land for the construction of a new church in connection with the increase in the number of parishioners. The result was the allocation of place for the construction of a stone church and official permission for private ownership of the land.

The peculiarities of the second period in the history of the catholic church in Odessa, which began in 1822, after the prohibition of the residence of the jesuits in the Russian empire are discovered. Its peculiarity consisted in the occurrence of the russian government to the catholic church, which was suspected to support the polish uprising of 1830-1831. At this time began the policy of isolation of the catholic church from rome and the intervention of secular authorities in the affairs of the catholic episcopate. The reaction from pope gregory XVI and the countries of Western Europe forced the Russian emperor Nicholas I in 1847 to sign the concordat between the Russian government and the apostolic, one of which was the formation of a new catholic Kherson diocese with the center in Kherson.

The negative attitude of the orthodox church, headed by the kherson and tavrisheskiy archbishop Innocent (Borisov) was forced to make changes in the project – the diocese received the name of tiraspol (with the center in Tiraspol) and became part of the mogilev archdiocese.

The leading role in the history of the catholic church at this time belonged to Odessa, where was the catholic bishop residence. In accordance with the documents in 1853, construction was completed on the stone cathedral, consecrated in the name of the assumption of the blessed virgin mary. The rector was the priest jerzy bestowed, assistants, of which there were four chaplains: for poles, italians, french and germans.

Analyzed third a more favorable period for the development of catholicism in odessa which began in the second half of the XIX century. The number of archival documents for features of the procedure for the appointment of priests for the catholic germans, who were invited to the German lands and Austria. The documents provide an opportunity to trace the strengthening of the position of the church in the city, the consequence of which was the increase in the catholic population, the expansion of landholdings and construction of new temples.

Thus, the documents that are stored in the state archives of Odessa region represent an opportunity to reconstruct individual episodes of the roman-catholic church in Odessa during the XIX century. In combination with the published sources and research literature, they represent the basis for further research of the history of catholicism in Ukraine.

Key words: Odessa, the state archive of Odessa region, roman catholic church, development, documents, research.

УДК 94(477.74-21):373.58:372.881.161.2“1919“

Жанна Сердюк

УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ЕЛЕМЕНТ ВИХОВАННЯ В ОДЕСЬКІЙ МАРІЇНСЬКІЙ ЖІНОЧІЙ ГІМНАЗІЇ У 1919 Р.

У статті розглянуто стан розвитку освіти на півдні України у складний період Української революції початку, прослідковано зміни у галузі національного виховання, пов'язані з діяльністю різних урядів у зазначений період, висвітлено рівень популярності української мови в Одесі на прикладі однієї з найвідоміших жіночих гімназій міста – Маріїнської. Зокрема, проаналізовано заяви батьків учениць гімназії щодо викладання української мови та виведені можливі причини їх громадянської позиції щодо українства загалом.

Ключові слова: українська мова, жіноча освіта, середня школа, жіноча гімназія.

Останнім часом в Україні часто обговорюється питання двомовності української нації. Особливо гостро ця двомовність відчувається в південно-східних областях. При цьому українська мова та культура відверто дискримінуються, незважаючи на діюче законодавство. Вчені різних історичних періодів цікавилися даною проблемою. За часів існування Російської імперії захищати культурні інтереси українців наважувалися прогресивні педагоги, просвітні діячі та письменники, які друкували свої твори в тогочасних часописах переважно в Галичині⁹³. Радянські історики визнавали факт дискримінації української національної культури, проте лише за часів Російської імперії⁹⁴. Новітні дослідження з історії освіти містять інформацію про заборону української мови в школах і про педагогів, які наважувалися її порушувати⁹⁵. Важливе значення для розробки даної теми мають праці О. Музичка, Ю. Надольської, А. Тарасова та ін.⁹⁶.

⁹³ Зайченко І.В. Проблеми української національної школи у пресі (друга половина XIX – початок XX ст.) / За ред. М.Д. Ярмаченка. – Львів, 2002; Побірченко Н.С. Проблеми освіти на сторінках часопису “Киевская старина” (1882-1906). – К., 2000.

⁹⁴ Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. II половине XIX в. – М., 1976.

⁹⁵ Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): Нариси. – К., 1991.

⁹⁶ Надольська Ю.А. Тенденції розвитку освіти і педагогічної думки Півдня України (II половина XIX – початок XX ст.): автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – К., 2012; Музичко О.Є. Ставлення російської інтелігенції Одеси до проблеми розвитку української мови у 1917-1919 роках // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. – Одеса, 2007; Тарасов А.В. Суспільно-політична позиція учнівської молоді Півдня України II

Метою публікації є дослідження відношення жителів міста Одеси до української мови та культури у період Української революції на прикладі нововведень в Одеській Маріїнській жіночій гімназії.

Відомо, що у другій половині XIX ст. на території Наддніпрянської України ідея українського національного відродження була затримана Валуєвським циркуляром (1863 р.) та Емським указом (1876 р.). Між тим, за даними Першого Всеросійського перепису населення 1897 р. українську (або малоросійську) мову визнали рідною 17,8% населення. Найчисельнішу групу, звісно, становило російськомовне населення - 44,3%. Одеса, яка була на 4 місці в Російській імперії за кількістю жителів, налічувала 5 найбільших мовних груп, серед яких українці займали третє місце після росіян та євреїв⁹⁷.

Учнівська молодь Одеси виховувалась на принципах віроповідданства та релігійності, що приносило свої результати. Навчальна література спрямовувалася на формування імперського російського патріотизму. При цьому іншим слов'янським народам, зокрема українцям, відмовлялося в праві на гордість за власну історію, мову, культуру. Існували списки “забороненої літератури”, заборонялося україномовне пояснення вчителя незрозумілих для учнів російськомовних текстів. Більшість вихованців середніх навчальних закладів старанно навчалася, перебувала під впливом учителів та уникала будь-якої антидержавної діяльності⁹⁸. Вчителі ж були державними службовцями, змушеними пропагувати російську імперську ідею і тому не мали права на опозиційну діяльність. Характерним прикладом виступає біографія історика О. Маркевича, якого було звільнено з посади викладача Новоросійського університету за популяризацію української історії⁹⁹. Згодом він працював в Одеській Маріїнській жіночій гімназії.

Варто зазначити, що педагогів турбували існуючі проблеми освіти. Зокрема, питання про збереження української

пол. XIX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.". — К., 2008. — С. 14-17.

⁹⁷ Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. / Под ред. Н.А.Тройницкого. - Т.II. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. - Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. - С.-Петербург, 1905 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php?reg=78

⁹⁸ Тарасов А.В. Суспільно-політична позиція учнівської молоді Півдня України II пол. XIX ст. – Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.". - К., 2008. – С. 14-17.

⁹⁹ Синявська О.О. Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність. – Одеса, 2003. - С. 24-33.

національної освіти, запровадження навчання дітей рідною мовою та інші обговорювались на педагогічних з'їздах, конференціях і курсах директорів та вчителів шкіл.¹⁰⁰ Проте на півдні України українофільський рух був слабким, щоб мати позитивні зрушення. У 1879 р. в Одесі виникла громада українофілів. Її заснував Л. Смоленський – вчитель історії юнкерського училища. Серед членів гуртка – вчителів, службовців, учнів – зустрічається прізвище ад'ютанта С. Кв'ятковського, вчителя математики І. Антоновича, фізики та хімії О. Цомакіон. Але гурток діяв досить повільно. Замість писати та видавати твори – “пили, співали та журилися”, як говорили про них члени ліберального та революційного гуртків міста¹⁰¹.

У 1904 р. в газеті “Одесский листок” з'явилася стаття на захист української мови: *«...Украинский народ остается чуть ли не единственным, лишенным права удовлетворять свои культурно-национальные особенности»*¹⁰². Газета розмістила також “доповідь” міського голови П.О. Зеленого. Поміж інших, чиновник зазначав, що *«...Необходимо ввести такие учебники, которые были бы близки к интересам населения местного края, как по содержанию, так и по форме. Речь идет об учебниках на малорусском языке»*¹⁰³. Тим часом утиски української мови продовжувалися.

Позитивні зміни були пов'язані з діяльністю Української Центральної Ради. 16 листопада 1917 р. до директорів середніх шкіл всіх відомств України надійшов циркуляр Генерального Секретаріату УЦР УНР за підписом Генерального Секретаря народної освіти Івана Стешенка, де наголошувалося на важливості національного виховання. Зокрема, педагогічним радам пропонувалося поживавити діяльність щодо розвитку української культури¹⁰⁴. Також важливим для нас є лист Міністерства народної освіти УНР від 9 квітня 1918 р., який містив прохання до керівників середніх шкіл надати дані про наявну кількість україномовних фахівців. Однак, Одеська Маріїнська жіноча

¹⁰⁰ Надольська Ю.А. Тенденції розвитку освіти і педагогічної думки Півдня України (II половина XIX – початок XX ст.): автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – К., 2012. – С. 15.

¹⁰¹ Побірченко Н.С. Педагогічна та просвітницька діяльність українських громад у II пол. XIX – на початку XX ст. – Кн. 2: Громади Наддніпрянської України. – К., 2000. – С. 11-16.

¹⁰² Об украинском печатном слове // Одесский листок. – 1904. – № 313. – С. 2

¹⁰³ Нужды народного образования в Одессе // Одесский листок. – 1904. – № 324. – С. 3.

¹⁰⁴ Держархів Одеської області. – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 5698. – Арк. 1.

гімназія звітувала лише про одного викладача¹⁰⁵. Очевидно, що впровадження української мови у навчальний процес гімназії за таких умов було неможливим.

Згодом ситуація ще більше ускладнилася. В період перебування при владі А. Денікіна з січня 1919 р. всі навчальні заклади передавались у підпорядкування Народного комісаріату освіти. Було скасовано плату за навчання та запроваджувалось навчання рідною мовою. Проте, схоже, української мови це не стосувалося. Далеко не останню роль у такій ситуації відіграла радикальна позиція російської інтелігенції. Згідно з наказом, що був оприлюднений в одеських газетах у січні 1919 р., викладання у гімназіях української мови велось факультативно. Але найбільший нонсенс наказу полягав у тому, що дозволяючи викладання “*малоросійської*” мови, ним заборонялося введення “*українсько-галицької*”. Характерно, що одним із авторів такого парадоксального наказу був професор математики Новоросійського університету¹⁰⁶.

До речі, консервативно налаштованими щодо будь-яких кардинальних змін у навчально-виховному процесі була і більшість батьків учениць Маріїнської гімназії. Це підтверджує наступний факт. В період перебування в Одесі радянської влади з квітня по серпень 1919 р. Маріїнську жіночу гімназію було перейменовано в Одеську першу громадську жіночу гімназію. Очевидно, зміна назви стривожила батьківський комітет. Незабаром від нього надійшло клопотання до педагогічної ради з проханням ввести викладання “Історії християнства” паралельно зі стародавньою, середньою, новою вітчизняною або історією мистецтва¹⁰⁷. Пояснювалось це тим, що більшість батьків сповідували православну християнську віру і власних дітей прагнули виховати за її канонами. Також зауважувалось, що виховна частина навчального процесу має ґрунтуватися на морально-релігійній основі.

Архівний фонд Одеської Маріїнської жіночої гімназії містить заяви батьків і родичів учениць за 1919 р. стосовно вивчення української мови. Посилаючись на наказ генерал-губернатора по Одеському навчальному округу, за яким українська мова відносилась до необов'язкових навчальних дисциплін, батьки у своїх заявах демонстрували власне відношення до даного предмета. Як лише не називали українську мову: “*українсько-*

¹⁰⁵ Там само. – Арк. 2.

¹⁰⁶ Музичко О.Є. Ставлення російської інтелігенції Одеси до проблеми розвитку української мови у 1917-1919 роках // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. – Одеса, 2007. – С. 278-284.

¹⁰⁷ Державхів Одеської області. – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 5702. – Арк. 4.

галицький язык”, “малороссийский язык”, “малороссийская мова” і, навіть, “малорусское наречие”¹⁰⁸. Загалом, за результатами анкетування бажання продовжувати вивчення української мови виявили 104 особи, відмовилися – 208¹⁰⁹. Причому відповідне рішення батьків не пов’язувалось з національністю чи походженням. Схоже, що на вибір вивчати чи не вивчати українську мову переважно впливав вік дитини, стан її здоров’я, а також рівень освіченості батьків. Це підтверджують тексти батьківських заяв, оригінальний стиль і мова, яких збережено у даній статті. Наприклад, протоіерей Антоній Тимофеев заявив, що “не находит нужным, чтобы Зинаида (ученица 4 класса) изучала малорусский язык”¹¹⁰. Залишається невідомим, ким доводилась йому дівчина, а вже у наступній заяві Тимофеев змінив власну думку: “если изучение украинского языка будет состоять в чтении и разборе произведений Шевченка, Котляревского и других малорусских писателей, то он желает, чтобы дочь Людмила (ученица 6 класса) изучала язык”¹¹¹. Схожа за змістом і заява колезького радника Максима Дейнеки, який забажав одну з дочок – Марію, ученицю підготовчого класу, звільнити від вивчення української мови, а Євгенію, ученицю першого класу, навчати української¹¹². Колега Тимофеева, протоіерей Михайло Вітвіцький категорично заявив, що його дочка Зоя, учениця 5-го класу, не буде вивчати українську мову¹¹³.

Однозначно звільнити дітей від вивчення української мови висловились¹¹⁴: Є. Калустян – дочку Аглаю, ученицю 4-го класу; О.І. Ключева – дочку Клавдію, ученицю 5-го класу; С. Зурабов – дочку Віру; Соколова відмовилась відразу за трьох дочок – Ольгу, Тетяну та Віру, учениць відповідно 7-го, 6-го та 3-го класів, а разом за двох племінниць – Берту та Наталю, учениць 4-го класу, М. Боровкова – дочку Олену; Р. Кирилова – дочку Раїсу, ученицю 2-го класу; В. Михайлова – дочок Антоніну та Олену; А. Дієвська – дочок Аллу та Тетяну; М. Потапов – дочку Тамару, ученицю 4-го класу; В.Я. Плахотіна – дочку Олександрю, ученицю 3-го класу;

¹⁰⁸ Там само. – Арк. 3, 10, 15, 215.

¹⁰⁹ Музичко О.Є. Ставлення російської інтелігенції Одеси до проблеми розвитку української мови у 1917-1919 роках // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. – Одеса, 2007. – С. 278-284.

¹¹⁰ Державні архіви Одеської області. – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 5704. – Арк. 10.

¹¹¹ Там само. – Арк. 12.

¹¹² Там само. – Арк. 34.

¹¹³ Там само. – Арк. 11.

¹¹⁴ Там само. – Арк. 4,7,9,10,14, 21-23, 28, 33, 39, 41, 42, 46, 48, 55, 57, 58, 68, 70, 72, 91, 99, 100, 107, 109, 110, 114, 153, 166, 185.

В. Яхненко – дочку Тамару Терлецькі; протоієрей В. Шаворський – дочку Ольгу, ученицю підготовчого класу; П. Бірюков – дочку Олену, ученицю 5-го класу; А.Д. Ткаченко – дочку, ученицю підготовчого класу; І. Філін – дочку Ніну, ученицю 2-го класу; Ф. Семенова – дочку Олену, ученицю 6-го класу; М. Вирлан – дочку Лідію, ученицю 7-го класу; А. П. Доронін – дочку Валентину, ученицю 7-го класу; Є. Ф. Молчанов – дочку Ольгу, ученицю підготовчого класу. Навіть, представники військового звання мали протилежні точки зору з означеного питання. Так, полковник Яцкевич вимагав звільнити дочку Ольгу, першокласницю, від вивчення української мови, натомість полковник Генкін був не проти цього для своєї дочки Ніни, учениці 4-го класу¹¹⁵. Також за звільнення висловились А. Сініцин – дочки Олени, учениці 4-го класу; В. Ю. Русиновський – дочки Віри; С. Ушаков – дочка Анни (7 клас) та Олени (5 клас); колезький асесор В. Я. Добровольський – дочок Валентину та Антоніну; священник О. Юшкевич – дочок Ніну, Ольгу та Наталію, учениць відповідно 3-го, 5-го та 7-го класів; А. Немиро – дочку Олену, ученицю підготовчого класу. М. Боровкова прохала звільнити від занять з української мови дочку Валентину, ученицю 4-го класу, а П. Бріант – племінницю, ученицю 1-го класу Клавдію Іордан¹¹⁶; вдова сотника Н. О. Тихонович – дочку Ксенію, ученицю підготовчого класу¹¹⁷; Р. Рабінович – ученицю 1-го класу Басю Рабінович, зазначивши при цьому: *“за что буду благодарна”*¹¹⁸; В. Ледньов прохав за дочку Лідію; С. Солтицька – за дочку Олену, ученицю 7-го класу. К. А. Шут, зазначивши, що він є *“членом Санкт-Петербургской Биржевой Барона Штиглица артели”*, прохав звільнити дочку Христину. Є. Н. Марценко вимагала *«освободить дочь Татьяну от необязательного предмета»*¹¹⁹.

Виділяються заяви, охайно оформлені, з шанобливо складеним текстом. Такою виглядає заява Захарія Городниченка, текст якої, на відміну від інших, було надруковано: *“Вследствие приказа г. Одесского Военного губернатора, опубликованного в Одесских газетах 30-го января 1919 г. (сего), имею честь покорнейше просить Вас освободить дочь мою Клавдию, уч. 3-го кл. вверенной Вам г-и от изучения укр. языка”*¹²⁰. Більшість же заяв містять в собі одне речення, написане від руки на будь-якому клаптику паперу, навіть на візитних картках. Їх автори анонімно вимагали

¹¹⁵ Там само. – Арк. 68, 72.

¹¹⁶ Там само. – Арк. 70, 91, 99, 100, 107, 109, 110, 114, 153, 166.

¹¹⁷ Там само. – Арк. 185.

¹¹⁸ Там само. – Арк. 211.

¹¹⁹ Там само. – Арк. 241, 265, 278, 336.

¹²⁰ Там само. – Арк. 124.

“освободить от украинского языка” учениць 3-го класу Лідію Наркевич та Віру Вельго, учениць 4-го класу Лідію Ольшевську та Павленко Олександрю, ученицю 6-го класу Анну Бут, учениць 7-го класу Марію Антонюк, Басенко Ольгу, Павленко Домну¹²¹.

Крім того, за деякими короткими зверненнями, звільнити слід було ученицю підготовчого класу Єлизавету Шапкіну та ученицю 1-го класу Ольгу Нестерову, учениць 2-го класу Тамару Мірошниченко та Марію Шматову, учениць 4-го класу Марію Гребенщуківу та Олену Маламуж, ученицю 5-го класу Людмилу Шаліну, ученицю 6-го класу Валентину Маркс, учениць 7-го класу Віру Мірошниченко та Зінаїду Жалобинську, учениць 8-го класу Євгенію Ваккар та Ольгу Денисенко. Аналогічні заяви батьків вимагали звільнити гімназисток Ольгу Афанасьєву, Євгенію Любянську, Ніну Каменську, Ольгу Юркову, Анну Кочубей, Віру Конюшкову, Ольгу Поддипнікову, Лідію Базилевич, Лідію Нагаєву, Лідію Комарькову, Мальвіну Каплан, Людмилу Щеголеву, Олександрю Нікіфорову, Лідію Бюр, Надію Симонову, Марію Улицьку¹²². При цьому класи, де навчались дівчата у більшості заяв, не було зазначено. Наприклад, А. Сарафанов й А. Селезньова в унісон заявили: “освободить дочь”, не зазначивши імен і класів дітей¹²³. Безумовно, це ускладнювало роботу шкільній адміністрації. Натомість у заяві Вірґинії Соколової чітко прозвучав наказ “не изучать язык дочерям – Ольге (7 кл.), Татьяне (6 кл.), Вере (3 кл.) и племянницам Берте и Наталье (4кл.)”¹²⁴.

Категорично відмовились вивчати означену дисципліну від імені своїх дітей Б. Александров – за дочку Ольгу, ученицю 4-го класу та батьки шестикласниці Марії Лопатинської. Також А. Богосов недвозначно заявив, що його дочка Катерина не вивчатиме українську мову. Аналогічної позиції дотримувались священник В. Сорокін щодо дочки Людмили, учениці 6-го класу, І. Виноградов стосовно учениці 4-го класу Надії Виноградової¹²⁵. Георгій Прокопійович Єпіфанов заявив, що дочку Марію, ученицю 2-го класу “продолжать обучать нежелательно”¹²⁶. “Антонова Тамара (III кл.) не будет изучать!”¹²⁷. “На изучение украинского

¹²¹ Там само. – Арк. 125, 131, 143, 145, 147, 148, 139.

¹²² Там само. – Арк. 19, 31, 60, 63-64, 82, 111, 196, 151, 163, 178, 191, 225, 298-299, 300.

¹²³ Там само. – Арк. 49, 73.

¹²⁴ Там само. – Арк. 10, 29, 49, 73-74, 132, 195, 206, 208, 227-228, 208, 283, 301, 10.

¹²⁵ Там само. – Арк. 16, 17, 25, 27, 43.

¹²⁶ Там само. – Арк. 50.

¹²⁷ Там само. – Арк. 159.

язика дочерью (приг. кл.) Элеонорой Ливищу согласия не даю”¹²⁸. Подібні заяви маємо і від інших батьків¹²⁹.

Натомість погоджувалась вивчати від імені дочки Наталі А. Уступська, А. Є Комбковський, П. Гаврилович, П. Кассіо-ро¹³⁰. В. Поздєєв заявив, щоб його дочка Надія, учениця 2-го класу, вивчала “Малороссийский язык Шевченка и Котляревского”¹³¹. Тексти деяких заяв звучать лаконічно: “Прасковия Власюк желает, чтобы дочь Зиновия (IV кл.) изучала малороссийский (укр.) язык”, “Евгения Кардашева (6 кл.) малорусский язык учить желает!”, “Раиса Иконен дает согласие на изучение дочерью Терезой (5 кл.) малорос. языка”, “Тамара Горланова (1 кл.) пусть обучается Малороссийскому языку (Шевченка-Котляревского)”; “Пусть изучает малорусский язык”, - звеліли батьки учениці підготовчого класу Олександри Потапової, а також учениці першого класу Клари Жук, Тамари Українцевої та Пауліни Айзін; “Ольга Гаврилова желает обучаться малороссийскому языку и со стороны матери (М. Г-ой) препятствий не имеется”¹³².

Пан Меер Фішбейн зазначив: “желательно для меня, чтобы племянница Блюма Молдаван (1 кл.) изучила украинский язык”. З подібними заявами звернулись також пані Лотоцька, Є. Ципіна, М. Козленко, Є. Соболева, Н. Іскра, полковник Генкін, К. Папаянакі, Ф. Козлюк, пані Кабузан, М. Гружевський, Е. Де-Морей, пані О. Бредіхіна, Т. Косяченко, О. Михайлова, В. Михайловський, Т. Миходюк, Г. Кустовська. К. Хариков був налаштований рішуче: “имею честь заявить, что Лидия Харикова (пригот. класс) будет обучаться языку”. Такої ж позиції дотримувалась Єлизавета Захарівна Шелестюкова: “дочь будет продолжать изучать язык украинский”¹³³. Досить оригінально звучала заява мати учениці Надії Іванової: “Мне бы очень хотелось, чтобы дочь моя, Надежда Иванова изучала украинский язык, и потому, если особых затруднений к тому не представится, то мы с дочерью были бы очень рады”, - висловила Л. Іванова¹³⁴. “Дочь Вера (8 кл.) желает продолжать изучение языка и я согласен”, - погодився професор Новоросійського університету Володимир Васильович Воронін¹³⁵.

¹²⁸ Там само. – Арк. 188.

¹²⁹ Там само. – Арк. 223, 247, 285, 333, 337.

¹³⁰ Там само. – Арк. 36, 54, 84, 126.

¹³¹ Там само. – Арк. 8.

¹³² Там само. – Арк. 221, 218, 242, 256, 297.

¹³³ Там само. – Арк. 5, 26, 30, 35-37, 161-162, 332.

¹³⁴ Там само. – Арк. 306.

¹³⁵ Там само. – Арк. 334.

Деякі батьки займали окрему позицію. Наприклад, А. Гергардт: *“Прошу освободить дочь Анну (8 кл.) от уроков укр. яз., но разрешить, если возможно, присутствовать на уроках”*¹³⁶.

Складається враження, що дехто взагалі не розумів, про яку мову йдеться або ж натякав, що не визнає означеної дисципліни. Так, батьки учениці 8-го класу Тетяна Шестерикової вирішили: *“Пусть продолжает изучать курс истории укр. литературы до конца настоящего уч. года”*; С. Завадський був *“Не против обучения дочери Софии, если на предмет сей не понадобится особой платы”*¹³⁷.

Були й такі, як пан Піонтковський, котрий, не бажаючи виділятися, обережно просив *“причислить дочь Лидию, ученицу 1-го класса к той большей группе, которая будет за или против дальнейшего изучения украинского языка”*¹³⁸. Схожа за змістом заява Василя Івановича Іноземцеві: *“Если будет большинство желающих заниматься по-украински, то к этой группе причислить мою дочь Валентину (приготовительный класс)”*¹³⁹.

Дехто з батьків намагався у заяві пояснити власну позицію: *“Ввиду невозможности успешно проходить все предметы гимназического курса прошу освободить дочь Ларису Запоропленко (4кл.)”*¹⁴⁰ *“Дочь Аделаида (7кл.) обременена кроме школьных предметов еще и домашними занятиями по иностранным языкам и музыкой, поэтому надо освободить ее от изучения укр. яз., на изучение которого у нее уходит не мало времени”*, – таку заяву батько дівчини подав на власній візитній картці. На її звороті зазначено особисті дані: *“Присяжный поверенный Борис Мойсеевич Симонович*

Одесса, Ришельевская ул., Сукальского № 35, кв. № 8. Телеф. № 767

*Прием: от 9 до 10 часов утра и от 6 до 8 часов вечера”*¹⁴¹

Варто детальніше зупинитися на одній з батьківських заяв, яка може слугувати характерним прикладом тогочасних суспільних настроїв. Аркадій Петрович Автономов заявив, що *“дочь Наталья (3 кл.) не будет изучать укр. мову”*¹⁴². До речі, надвірний радник Аркадій Петрович Автономов займав посаду викладача Одеської Ришельевської гімназії. Мешкав з родиною за адресою: вул. Карангозова, 12, кв. 14. На цій вулиці знаходилась і

¹³⁶ Там само. – Арк. 18.

¹³⁷ Держархів Одеської області. – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 5704. – Арк. 52.

¹³⁸ Там само. – Арк. 130.

¹³⁹ Там само. – Арк. 179.

¹⁴⁰ Там само. – Арк. 92.

¹⁴¹ Там само. – Арк. 157.

¹⁴² Там само. – Арк. 335.

Маріїнська жіноча гімназія. Цілком логічно, що 7 квітня 1915 р. до гімназії надійшла заява від А. П. Автономова з проханням зарахувати його дочку Наталію, яка народилась 29 червня 1906 р., в число учениць. Архівні документи свідчать, що навчалась Наталія Автономова досить непогано. Це підтверджує документ про її успішність за 3-й клас, який на той час мав назву *“Ведомость об успехах, внимании, прилежании и поведении”*¹⁴³. Проте щодо вивчення української мови батько дівчини виявився категоричним. Залишаються невідомими причини такої позиції людини, яка в силу професії могла б дотримуватися більш прогресивних принципів виховання дітей. Схоже, що Аркадій Автономов власною заявою продемонстрував консервативність та інертність тогочасних учителів, які боялись будь-яких змін.

Очевидно, протягом певного часу відчувалася нестача фахівців з української мови (філологів), що також гальмувало процес її впровадження. Архівний фонд Одеської Маріїнської жіночої гімназії містить лист-заяву вчителя української мови та літератури Олексія Семеновича Герштанського. Освіту він отримав у Москві та Санкт-Петербурзі, працював у Києві, а у 1920 р. пропонував свою кандидатуру на роботу в Маріїнку.

Отже, незважаючи на зміни в державі та суспільстві в Одесі українська мова не стала популярною. Власне ставлення до української мови городяни продемонстрували, опинившись перед вибором української мови як однієї з навчальних дисциплін для своїх дітей в Одеській Маріїнській жіночій гімназії. Особливо дивує позиція інтелігенції, представники якої мали б краще інших розуміти важливість вивчення мов для розвитку дітей. Проте і вони в більшості не бажали або ж боялись змінювати власні погляди всупереч усталеним імперським традиціям. Незважаючи на це багато батьків, представників різних соціальних груп, виступали за вивчення української мови, зазначаючи, що це мова Т. Шевченка та І. Котляревського.

Таким чином, спроби впровадження української мови у навчальний процес в Одеській Маріїнській жіночій гімназії мали незначний, але успіх. Було досягнуто лише факультативне викладання української мови для бажаючих. Питання ж про зміну мови навчання було взагалі на той момент не на часі.

---

¹⁴³ Сердюк Ж.М. Повсякденне життя жіночих гімназій Одеси кінця XIX – початку XX ст. – Одеса, 2014. – С. 58-59.

Zhanna Serdyuk

Ukrainian language as a parenting element in Odessa Mariinska Women's Gymnasium in 1919

Recently in Ukraine the question of bilingual society is being discussed. Especially this situation is visible in the Eastern regions of Ukraine. At the same time, Ukrainian language and culture is being discriminated freely, despite of the existing laws. The aim of research is to follow the Odessa citizens' attitude towards Ukrainian language and culture at the beginning of XX century, based on the example of innovations in Odessa Mariinska Gymnasium. Also, in the article such cases are observed as the development of national education on the South of Ukraine at the beginning of XX century; changes in the sphere of national parenting discovered, which were connected to the activity of different governments in the mentioned period; the level of language popularity in Odessa is showed, based on the example of one among the most famous women's gymnasiums - Mariinska. Particularly, applications of students' relatives have been analyzed regarding the Ukrainian language tutorial and the overall reasons of their civil position regarding everything Ukrainian have been followed.

In the second half of XIX century on the territory of Dnieper Ukraine the idea of Ukrainian nationalism was suppressed. Ukrainians, like other people enslaved by Russian Empire, felt the harsh methods of russification policy. Harassment of Ukrainian language and culture were felt at all levels. In particular, in the sphere of education there was a deficit of the relevant textbooks and also lack of Ukrainian specialists. Meanwhile, according to the first nationwide census in 1897 on the territory of the Dnieper Ukraine, Ukrainian language was declared as a native by 17.8% of the total population. Odessa, which was on the fourth place in Russian Empire by the number of inhabitants, had five major language groups, including Ukrainians among others, who took the third place after Russians and Jews. It should be noted that the progressive community attempted to improve the situation. Political forces which were acting in Ukraine during 1917-1919, defended the Ukrainian national idea of the renaissance, and adopted a number of important decisions to protect Ukrainian culture. However, radical position of russified intellectuals on the South of Ukraine hampered their implementation, and the Ukrainian movement was too weak to achieve improvements.

Thus, despite of the changes in the state and society, Ukrainian language had not become popular in Odessa. Citizens avoided its spreading deliberately. In accordance with a legal act, published in Odessa newspapers in January 1919, Ukrainian language tutorial in schools was considered as an optional. Most parents of Odessa Mariinska Gymnasium pupils were conservative about any fundamental changes in the educational process. Their actual attitude to Ukrainian language they had demonstrated when faced the choice of the Ukrainian language as one of the training courses for their children. The majority had opposed its studying, often without even understanding all the content of the subject. Obviously, the attitude to Ukrainian language was so negative that many of parents even did not go into explanations of refusal on behalf of their children learning the relevant subject. Especially surprising was the position of intellectuals, that should understand better than others the importance of language learning for their children development. However, they usually did not want or were afraid to change their own views contrary to the established imperial traditions. Thus, attempts to introduce Ukrainian language into the educational process in Odessa Mariinska Women's Gymnasium had not succeed. Such factors as popularity of Russian in Odessa and Russian-speaking origin of most girls certainly influenced the negative

decision of their parents and guardians. Only optional teaching of Ukrainian was achieved. It was not the time to change the language of tutoring.

Key words: Ukrainian language, Ukrainian culture, national education, bilingualism, women's education, high school, women's gymnasium.

Жанна Сердюк

Український язык как элемент воспитания в Одесской Мариинской женской гимназии в 1919 г.

В статье рассматривается состояние развития национального образования на Юге Украины в начале XX в., прослеживаются изменения в отрасли национального образования, связанные с деятельностью различных правительств в указанный период, показана популярность украинского языка в Одессе на примере одной из самых известных женских гимназий города – Мариинской. В частности, осуществлен анализ родительских заявлений учениц гимназии по вопросу о введении украинского языка в качестве учебной дисциплины, а также определены возможные причины отношения горожан к украинизации в целом.

Ключевые слова: украинский язык, женское образование, средняя школа, женская гимназия.

УДК 930.85(477.74):791.43”1920/1925”

Ганна Лізавенко

**РОЗВИТОК СЦЕНАРНОЇ СПРАВИ НА ОДЕСЬКІЙ КІНОСТУДІЇ
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х рр.
(на основі біографій перших сценаристів)**

Мета даної роботи полягає в дослідженні становлення сценарної справи на Одеській кіностудії. Розвиток цієї ніші німого кінематографу був дуже важливим і на даному етапі ми спостерігаємо за першими кроками сценаристів у новій для них справі.

Проаналізовано умови, в яких здійснювалось затвердження та розвиток сценарної справи. До першої половини 1920-х рр. ще не було чіткої грані між режисерами, сценаристами та акторами. Усі ці всі посади могла займати одна людина, але саме з цього часу ми можемо спостерігати за виокремленням окремої когорти митців – сценаристів. У подальшому сценарна і режисерська справа перепліталась у їхніх біографіях, але в даній роботі ми зробили аспект саме на внеску відомих особистостей у сценарну справу.

Розглянуто особливості та фактори переходу Одеської кіностудії до системи ВУФКУ, що сприяло появі нових режисерів, операторів, художників, сценаристів. Зазначено, що на Одеській кіностудії працювали талановиті сценаристи, які заклали маленькими камінчиками фундамент майбутньої кінематографії. Саме починаючи з одеських корифеїв кінематографу в Україні створювалось своє кіно. Незважаючи на культурні репресії з боку влади, яка спочатку давала можливості для розвитку, а потім знищувала митців і їх творіння, саме завдяки сценаристам які працювали в Одесі ми можемо насолоджуватися як фільмами того часу так і чудовою та правильною постановкою фільмів сьогодні.

Ключові слова: Д. Бузько, Ю. Яновський, В. Маяковський, І. Бабель.

На початку 1920-х рр. Одеська кіностудія переживала непростий етап свого розвитку. Його характерною особливістю було недостатнє технічне оснащення, викликане браком знімальної, проєкційної та освітлювальної апаратури, що обмежувало можливості ентузіастів, які намагались організувати чітке, ритмічне, планове і рентабельне кіновиробництво. До проблем технічного плану приєднувались й гуманітарні, пов'язані з недостатнім розвитком сценарної справи, яка спочатку була відповідальною, важкою і маловідомою. Досвід у цій області був не великим, усі розуміли, що без належної літературної основи запускати фільми більш ніж ризиковано. Тому сценаріями перших українських художніх фільмів були відомі літературні твори. Їх сюжетна схема насичувалася буденним змістом, змінювались мотиви й характери так, як це було потрібно авторам фільмів, які намагались відобразити в своїх стрічках проблеми загальнозначимі, сучасні. Ці спроби цікаві не стільки своїми результатами, скільки тим, що вони представляли першу форму екранізації в кіно і початковий етап освоєння революційної тематики. Ці твори, названі А. Мачетом “фільмами підміненої теми”¹⁴⁴, свідомо створювались як фільми нового кінематографу, який протистояв дореволюційному.

Одним з перших відомих нам сценаристів, який працював на благо кінематографу в Одесі, був Микола Салтиков¹⁴⁵. Достовірної інформації про дитинство та юність М. Салтикова мало. Відомо, що народився він у 1886 р. До Одеси Микола Олександрович Салтиков потрапив під час громадянської війни. До цього він працював і як актор, і як режисер, і як сценарист. Грав в одній з перших художніх стрічок “Король Альберт”; знявся у фільмі “Псковитянка”, де був зайнятий поруч з Ф. Шаляпіним; найбільшої ж популярності набув після появи картини “Умер бедняга в госпитале военном” та фільму Я. Протазанова “Песня каторжанина”¹⁴⁶.

В Одесі М. Салтиков одразу примітив маленьке кінематографічне ательє “Мирограф” на Французькому бульварі і без довгих перемовин з власниками почав ставити тут великий з огляду на час, твір, у семи частинах, під голосною назвою “Апостол”, залучивши до участі в ньому багатьох талановитих артистів, що були без роботи. Фільм цей, нажаль, не зберігся. Досі

¹⁴⁴ Мачерет А. В. Художественные течения в советском кино / А. В. Мачерет. – М., 1963. – С. 22-27.

¹⁴⁵ Зленко Г. Фільми Миколи Салтикова / Г. Зленко // Чорноморські новини. – 1992. – 17 вересня.

¹⁴⁶ Зінич С. Г. Знято в Одесі: Одеській студії художніх фільмів – 50 літ / С. Г. Зінич. – Одеса: Маяк, 1969. – С. 29.

дослідники сперечаються про його зміст: одні пишуть, що стрічку було присвячено мандрівному поету і філософу Григорію Сковороді, інші доводять, що вона мала ближчий за епохою сюжет, пов'язаний з діяльністю революційного підпілля¹⁴⁷.

Цілий ряд фільмів М. Салтикова огорнутий пеленою таємничості та нерозгаданості. Влітку 1919 р., він зняв агітку "Красные по белым", яка не встигла вийти на екран. Плівку заховав у надійному місці комендант націоналізованого "Мирографа" актор Петро Інсаров¹⁴⁸ – і це коштувало йому життя, коли про стрічку довідалася денікінська контррозвідка.

М. Салтиков упродовж тривалого періоду був головною «тягловою силою» одеського кінематографу. У 1920 р. за його сценаріями і режисурою було знято документальні та ігрові картини "Мы победим", "Митька-бегунок", "Польская шляхта", "Рассказ о семи повешенных".

М. Салтиков був повен творчої енергії та завзяття. Вже в 1921 р. він працює над стрічкою "Снова на земле" разом з режисером Борисом Глаголіним, а 1922 р. – над картиною "Шведская спичка" (за оповіданням Антона Чехова) спільно з Лесем Курбасом. Разом з тим він зняв власний фільм "Голод и борьба с ним" – соціальну хроніку на п'ять частин, у якій з художньою переконливістю показує, що призвело до важкого лихоліття¹⁴⁹.

Миколі Олександровичу належить важлива роль у формуванні молодого одеського кіно. Саме за його ініціативою відкрилися курси кінематографістів, на яких діставали освіту всі ті, хто бажав знімати кіно. М. Салтиков взяв на себе викладання акторської майстерності, читав режисуру, знайомив слухачів з "азами" сценарної справи. Значний практичний досвід дав йому змогу деталізувати й унаочнити виклади, перетворити уроки на «живі сцени».

Серед молодих відвідувачів М. Салтиков шукав акторів. Так, він вирізняв юного Василя Людвинського. Удвох вони зіграли батька й сина у картині "От темноты к свету". Потім В. Людвинський зіграв роль молодого Тараса Шевченка в знаменитій стрічці Петра Чардиніна про великого поета й згодом став професійним артистом. Підчас зйомки картини "От темноты

¹⁴⁷ Зленко Г. Фільми Миколи Салтикова / Г. Зленко // Чорноморські новини. – 1992. – 17 вересня.

¹⁴⁸ Островський Г. Як у кіно, або дещо про ювілеї / Г. Островський // Вечерня Одесса. – 1995. – 7 вересня.

¹⁴⁹ Держархів Одеської області. – Ф.150 (Протокол засіданий губернського отдела народного образования). – Оп. 1. – Спр.3. – Арк. 12.

к свету”¹⁵⁰ М. Салтиков запросив до участі в ній ще одного непрофесіонала – славетного одеського лікаря-офтальмолога Володимира Петровича Філатова, і той успішно справився з роллю, зігравши самого себе.

Перехід Одеської кінофабрики до системи ВУФКУ, сприяв появі нових режисерів, операторів, художників, сценаристів, що полегшувало його становище і давало можливість займатися акторською роботою. Протягом 1924 р. М. Салтиков зіграв близько десятка різнохарактерних ролей. Насамперед, у фільмах Володимира Гардіна “Остап Бандура”, “Атаман Хмель”, “Помещик”. Зйомки в кінострічці “Остап Бандура” подарували М. Салтикову знайомство з геніальною Марією Заньковецькою¹⁵¹, що погодилася виступити як кіноактриса. Однак робота М. Салтикова на фабриці тривала недовго, він залишив фабрику і переїхав до Москви. У подальшому він знімався в “Бухте смерти”, де зіграв як актор і написав сценарій до фільму “Ветер”. Однак, 19 серпня 1927 р. життя його несподівано урвалося.

У кінці 1922 р. на Одеській кінофабриці з’явився новий допитливий та енергійний директор Георгій Тасін. Народився Георгій Миколайович Тасін в містечку Шумячі Могилевської області. У 1918 р. очолював створену в Києві першу кінофотокомісію. Він організовував процес виробництва фільмів, знаходив плівку, й сам писав сценарії агітфільмів. Художньої цінності вони не мали, але були наповнені революційним пафосом. Незабаром Г. Тасіна посилають до Ялти організувати там кінофабрику на базі ательє Єрольєва і Ханжонкова¹⁵². Заступником першого директора був назначений Павло Нечеса. Після успішного дебюту їх направили відновлювати кіновиробництво в Одесі. Як організатор і адміністратор кіновиробництва Георгій Тасін трудився недовго. З 1923 р. перейшов на творчу роботу. Потім він не тільки писав сценарії, але й знімав стрічки. У 1922 р. він взяв участь у створенні стрічки “Привидение” за новелою Едгара По і “Поединок” за мотивами твору Олександра Гріна¹⁵³. Одночасно займався редакторською роботою. Висунув ідею створення екранного журналу “Маховик”. Одеська кіностудія почала випуск цих збірників. У перший збірник ввійшли п’ять

¹⁵⁰ Лебедев Н. А. Очерк истории кино СССР / Н. А. Лебедев. – М.: Искусство, 1965. – С. 193 – 214.

¹⁵¹ Костроменко В. Очерки истории Одесской киностудии / В. Костроменко. – Одесса, 2010. – С. 69.

¹⁵² Зінич С. Г. , Капельгородська Н. М. Кіноєстафета поколінь. Нариси / С. Г. Зінич, Н. М. Капельгородська. – К.: Мистецтво, 1974 – С. 45.

¹⁵³ Лупій Ярослав. Відродження. До 110-ліття кінематографа в Україні / Я. Лупій // Думська площа. – 2003. – 4 квітня. – № 15 (372).

картин. Дві з них зняв молодий режисер Лесь Курбас, а одну стрічку зняв Георгій Тасін. Це був агітфільм “Октябрина”, який був його творчим дебютом, тому що до цього він виступав лише в ролі сценариста. Фільм за його сценарієм “Аскания-Нова”, який зняв І. Лозієв, у 1925 р. було представлено на виставці в Парижі. Г. Тасін створив повноцінний фільм за романом Емптона Сінклера “Джимми Хигинс”, сценарій до нього написав Ісак Бабель. Головного героя зіграв – Амвросій Бучма. У 1926 р. вийшла наступна картина Г. Тасіна – “Ордер на арест” за сценарієм С. Лазуріна. Він впроваджував нові тенденції, які виразно проявилися в фільмі “Ночной перевозчик” (1928 р.). Саме цей фільм вважається досягненням кінематографу і, певно, найкращим в діяльності Г. Тасіна. У той час він зняв фільм “Алим”¹⁵⁴, який користувався шаленою популярністю не тільки на Батьківщині, але й за кордоном. Цей фільм демонструвався в Берліні та Парижі.

Як режисер Г. Тасін вносив багато нових ідей. Він захоплювався і технічними винаходами, що дозволяло йому знаходити нові рішення при зйомці картин: наприклад, прийоми деформації, використання кривих дзеркал, подвоєння зйомки, також він любив символіку і вдало її застосовував. У тридцяті роки він був відомим режисером. Користувалися популярністю його фільми “Назар Стодоля” за мотивами однойменної п’єси Т. Г. Шевченка (1936 р.) та його перший звуковий фільм про Устима Кармелюка “Кармелюк” (1938 р.)¹⁵⁵.

До 1941 р. Г. Тасін працював на Одеській кінофабриці, а з 1944 р. – на Київській студії документальних фільмів. Він помер у 1956 р. в Києві, де й був похований на Байковому кладовищі.

Визначною особистістю, яка працювала на Одеській кінофабриці був Юрій Яновський¹⁵⁶. Він народився 27 серпня 1902 р. у селі Майєрове (тепер село Нечаївка Компаніївського району Кіровоградської області) в селянській родині. У 1908 р. його родина переїхала до Єлисаветграда. У 1919 р. Юрко з відмінними оцінками закінчив Єлисаветградське реальне училище, працював у адміністративному відділі повітового виконкому, в повітовому статистичному бюро і водночас навчався в механічному технікумі. Вчився у Київському Політехнічному інституті на перших двох курсах (1922-1923 рр.). У 1925-1926 рр.

¹⁵⁴ Одеська кіностудія «розстріляного відродження» // Чорноморські новини. – 2009. – 4 червня.

¹⁵⁵ Корнієнко І. С. Півстоліття українського радянського кіно: сторінки історії / І. С. Корнієнко. – К. : Мистецтво, 1970. – С. 48.

¹⁵⁶ Лебедев Н. А. Очерк истории кино СССР / Н. А. Лебедев. – М.: Искусство, 1965. – С. 286.

працював на Одеській кінофабриці художнім редактором¹⁵⁷. З 1927 р. жив у Харкові, з 1939 р. – в Києві. Перший вірш “Море” надрукував російською мовою (1922 р.). Романтичні новели раннього періоду творчості Ю. Яновського зібрані в збірці “Мамутові бивні” (1925 р.) і “Кров землі” (1927 р.). Ю. Яновський, разом з М. Хвильовим – один з найвизначніших романтиків в українській літературі першої половини ХХ ст., зокрема співець морської романтики, найяскравіше представлена в першому його романі “Майстер корабля”.

З 1927 р. працює в Харкові, але облишивши працю на Одеській кінофабриці він протягом усього життя підтримував творчі і дружні зв'язки з кінематографією. З 1939 р. проживав у Києві в будинку письменників РОЛІТ. Помер Юрій Яновський 25 лютого 1954 р. Похований на Байковому кладовищі.

У списку сценаристів, які писали для студії, були не тільки одеські й українські автори. Яскравою постаттю у виробництві фільмів був Володимир Маяковський¹⁵⁸. У 1926-1928 рр. поет створив 10 сценаріїв, з них вісім – на замовлення ВУФКУ. Але тільки два з них були екранізовані: “Дети” (“Трое”) в Ялті, а “Декабрюхи и Октябрюхи” – в Одесі. Одеська кінофабрика купила у В. Маяковського сценарій до стрічки.

За сценарій “Дети” був відповідальний В. Юнаковський, але його режисерська розробка не отримала схвалення, і сценарій передали А. Соловійову, він спростив задумку В. Маяковського у своєму фільмі “Трое” (1927 р.). У стрічці мало що залишилось від світлої і життєрадісної іронії та гострого сарказму¹⁵⁹.

Фільм “Декабрюхи и Октябрюхи” зняли у 1928 р. А. Смірнов і А. Іскандер – театральні режисери, які не мали досвіду в кінематографі. Вони намагалися надати фільмові сатиричне забарвлення, використавши ряд своєрідних технічних прийомів. Форма цього витвору була незвичайною – вони використовували мультиплікацію, кадри дореволюційної хроніки з Миколою II, а також польської і німецької кінохроніки 1918 – 1922 рр. У квітні 1928 р. в Києві, а у вересні – у Москві ця неординарна, як і сам В. Маяковський, комедія вийшла на екрани¹⁶⁰. В. Маяковський на все своє життя зберіг любов до Одеси та кіно.

¹⁵⁷ Лист у вічність. Спогади про Юрія Яновського. – К.: Дніпро, 1980. – С. 86.

¹⁵⁸ Малиновский А. Кино в Одессе / А. Малиновский. – Одесса: АстроПринт, 2000. – С. 78.

¹⁵⁹ Одеська кіностудія «розстріляного відродження» // Чорноморські новини. – 2009. – 6 червня.

¹⁶⁰ Островский Г. Л. Одесса, море, кино: страницы далекой и близкой: путеводитель / Г. Л. Островский. – Одесса: Маяк, 1989. – С.79.

У когорті творців українського кіно з'являється зовсім не столичний, одесит Ісак Бабель. Народився відомий сценарист, письменник, журналіст, драматург в Одесі 1 (13) липня 1894 р. на Молдованці в сім'ї бідного єврейського торговця. Сім'я жила на розі Дальницької і Балківської вулиць¹⁶¹. Навчався він у Київському інституті фінансів та підприємства, який він закінчив під прізвищем І. Бобель.

У двадцятих роках Бабель почав співпрацювати з Одеською кінофабрикою. Він вміло володів словом, науковим стилем, зухвалим поворотом сюжету. З самої появи він не вписувався ані у загальний потік модного тоді революційного мистецтва, ані в ряд розважально-пригодницьких фільмів-метеликів. Його "Одесские рассказы"¹⁶² мав екранізувати Сергій Ейзенштейн, але якраз тоді він почав роботу над фільмом "Броненосец Потемкин", який займав в його творчому житті забагато часу. Студія екранізувала його літературні сценарії "Соль" (1925 р.), "Беня Крик" (1926 р.), "Странствующие хоры" (1926 р.), "Джимми Хигинс" (1928 р. в співавторстві з Георгієм Тасінім). До нашого часу чудом збереглася копія фільму "Беня Крик" – історія Мишки Япончика. Викликає подив і захоплення відтворення життя Одеси, одеських єврейських традицій та побуту початку ХХ ст. У цьому фільмі німого періоду почергово міняються титрові написи (то російською, то українською мовами зі своєрідним фонетичним сленгом), що викликає усмішку, непересічне сприйняття глядачами без перекладу. Екранізацією "Бени Крика" займався Володимир Вільнер. Коли фільм вийшов на екрани, герої виявились дуже яскравими й колоритними, тож фільм спочатку випустили обмеженим накладом, а потім і зовсім зняли з виробництва. Під час війни фільм буквально врятував головний інженер кіностудії Михайло Сігал. Коли почалася евакуація, він сховав і провіз плівку в своєму багажі.

І. Бабеля не оминула лиха доля, бо не потрібні були живі свідки створення жорстокої людської імперії зла. Його розстріляли 17 березня 1941 р. За спогадами його сучасників Ісак Бабель був скромним, допитливим, пунктуальним, вимогливим до себе та оточуючих й завжди виконував дані ним обіцянки¹⁶³.

На поприщі Одеської кінофабрики працювали талановиті сценаристи, які закладали маленькими камінчиками фундамент майбутньої кінематографії. Саме вчилися, робили перші спроби,

¹⁶¹ Лебедев Н. А. Очерк истории кино СССР. – С. 193 – 214.

¹⁶² Бабель И. Одесские рассказы / И. Бабель. – М.: Правда, 1990. – С. 265-304.

¹⁶³ Лебедев Н. А. Очерк истории кино СССР. – С. 235-243.

можливо не завжди їхнє бачення кінематографу відповідало вимогам тогочасної влади. Влади, яка давала їм можливість спочатку розвиватись, працювати на неї, а потім сама ж знищувала. Так зване жертвоприношення в Україні є занадто масштабним, щоб його забути, і сьогодні, у зв'язку з відкриттям нових фактів репресій, відкриттям архівів, все бачиться по-новому, об'ємно і не менш трагічно. Без сумніву, правителі викоринювали будь-які паростки націоналізму. Саме починаючи з наших одеських корифеїв кінематографу, Україна має своє кіно, саме завдяки сценаристам які працювали в Одесі ми можемо насолоджуватися як фільмами того часу так і чудовою та правильною постановкою фільмів сьогодні.

Лизавенко Анна

Развитие сценарного дела на Одесской киностудии в первой половине 1920-х гг. (на основе биографий первых сценаристов)

Цель данной работы заключается в исследовании становления сценарного дела на Одесской киностудии. Развитие этой ниши немого кинематографа было очень важным, на данном этапе мы наблюдаем за первыми шагами сценаристов в освоении нового дела.

Проанализированы условия, в которых осуществлялось утверждение и развитие сценарного дела. До первой половины 1920-х годов еще не было четкой грани между режиссерами, сценаристами и актерами. Все эти должности мог занимать один человек, но именно с этого времени мы можем наблюдать за выделением отдельной когорты деятелей – сценаристов. Пионеры украинского кинопроизводства преодолевали немало трудностей. Регулярный выпуск фильмов не был налажен с начала. Еще не было заводов по производству съёмочной, проекционной и осветительной аппаратуры, съёмочную плёнку покупали за рубежом. Недостаточное техническое оснащение студий на первых порах ограничивало возможности тех энтузиастов, которые пытались организовать четкое, ритмичное, плановое и рентабельное производство. В Одесской киностудии работали талантливые сценаристы, которые закладывали маленькими камешками фундамент будущей кинематографии. Именно начиная с одесских корифеев кинематографа, Украина имеет свое кино, именно благодаря сценаристам которые работали в Одессе мы можем наслаждаться как фильмами того времени так и замечательной и правильной постановкой фильмов сегодня. В дальнейшем сценарное и режиссерское дело переплеталось в их биографиях сценаристов, но в данной работе мы сделали аспект именно на ту лепту, которую известные личности внесли в сценарное дело.

Ключевые слова: Д. Бузько, Ю. Яновский, В. Маяковский, И. Бабель.

Lizavenko Hanna

Development script case for the Odessa film studio in the first half of 1920 (based on the biographies first writers)

The purpose of this work is to study the formation screenplay case for Odessa Film Studio. The development of this niche silent cinema was very important and at this stage we are witnessing the first steps for the writers, the new case for them.

The conditions, which carried out the approval and development of the screenwriting business. The first half of 1920 there was no clear line between directors, writers, actors, all these roles could take one person, but from that time we can see the form the separate cohort of artists – writers. Pioneers of Ukrainian film industry had overcome difficulties. Regular production of films was not established from the start. There has never been factories for the production crew, projection and lighting equipment, film crew bought abroad. Insufficient technical equipment of studios initially limited the possibilities of enthusiasts who tried to organize a clear, rhythmic, planned and cost-effective production. In Odessa film studio career working talented writers who laid the foundation stones for future small cinema. It is learned, made the first attempt, perhaps they do not always work, not always their vision of cinema scenario to meet the requirements of the then government. The government, which gave them the opportunity to develop first, work on it, and then she herself destroyed. The so-called sacrifice in Ukraine is too ambitious to forget it, and now, due to the discovery of new facts repression, opening archives are seen in a new, space and no less tragic. Without a doubt, the rulers limitation of any seeds of nationalism. That since our cinema luminaries Odessa, Ukraine needs a home and its movies, thanks to screenwriters who worked in Odessa we can enjoy a movie at the time and wonderful and correct statement of movies today. In the following case scenario and director interwoven in their biographies, but in this work we were doing aspect is to contribute celebrities in screenwriting business.

Key words: *D. Buzko, J. Janowski, V. Mayakovsky, I. Babel.*

УДК 94(477) "16/18"

Людмила Новікова

**“ХОЗАРСЬКИЙ СЛІД” В ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА:
ДО ПИТАННЯ ПРО ЗМІНУ УЯВЛЕНЬ НА ЗЛАМІ ЕПОХ
(НА ОСНОВІ ДЖЕРЕЛ РАНЬОГО МОДЕРНОГО ПЕРІОДУ)**

У даній статті приділяється увага особливостям уявлень про походження українського козацтва (або назви “козак”) та так званого “козацького народу”, які були поширені в XVII - XVIII ст. й переживали еволюцію внаслідок різких змін в історії українського суспільства, а також, ймовірно, у результаті переходу у XVIII ст. до наукового дослідження історії самих хозарів. Для висвітлення проблеми залучено різні види писемних джерел. З’ясовано, що хозарська версія походження українського козацтва знаходить поширення в умовах зміни козацької ідентичності в добу відділення частини козацької території від Речі Посполитої та укладення союзу Гетьманщини з Російською державою з наступною поступовою фактичною інкорпорацією до її складу. Цей процес супроводжувався необхідністю створення нової концепції ідентичності, якою і стала алано-хозарська, або хозарська, яка, з одного боку, стверджувала самотунність України перед Річчю Посполитою та Російською державою, з іншого боку, в Гетьманщині набувала антипольського спрямування. Створення концепції відбувалося в умовах, коли хозар відносили до слов’ян. У другій половині XVIII ст. поступово спостерігається відхід від хозарської теорії і навіть її заперечення. Причини цього полягали в тому, що козацтво розглядалося як слов’янський феномен (а етнічність хозарів вже не так чітко пов’язується зі слов’янами), або як відносно недавній “руський” феномен (а хозари як давній народ). Також, на нашу думку, свій вплив певним чином мало наукове дослідження історії хозар, в якому доводився неслов’янський характер хозарського народу.

Ключові слова: хозарська версія походження козаків або “козацького народу”; українська історіографія XVII-XVIII ст.; інтелектуальна історія України XVII-XVIII ст.; козацька та українська ідентичність у ранній модерний період; версії стосовно походження козаків; хозари.

Версія про хозарське походження козацтва (або назви “козак”) та “козацького народу” була доволі популярною у другій половині XVII – XVIII ст., пройшовши шлях від однієї з кількох версій до одної виключної і знову поступившись іншим. Однак в історіографії недостатня увага приділялася причинам її появи, а більше – причинам поширення, як складової козацького міфу, направленою на утвердження самотунності українського народу. При цьому в науковій літературі розглядається значення міфу в Гетьманщині (лівобережній) переважно в контексті українсько-російських відносин, і дещо ширше – для дискурсу української політичної еміграції XVIII ст. (С. Плохій). Водночас не враховувалися такі моменти, як вплив уявлень про самих хозарів

та їх еволюції на сприйняття українською елітою ідеї хозарського походження козацтва. Не враховувався вплив необхідності пошуку нової давньої основи для ідентичності, відмінної від сарматської як такої, що відповідала уявленням про братське походження українців та поляків. Використовувався констатуючий підхід, що існує хозарська теорія походження козацтва (у В. Голобуцького, який вважав, що початок цій теорії дав Г. Грабянка, але і цей момент вимагає перегляду)¹⁶⁴.

Дана стаття є постановкою проблеми, глибоке вивчення якої вимагає залучення широкого кола джерел, від сучасних періоду лексиконів до наукових праць. При написанні статті були використані джерела писемного характеру, серед яких літературні твори (І. Галятовського, Л. Барановича, С. Дівовича), пам'ятки історіографічної думки (Густинський літопис, так звані козацько-старшинські літописи Г. Грабянки, С. Величка, твори П. Симоновського, О. Рігельмана, Ф. П. Сума)¹⁶⁵. Літературні та

¹⁶⁴ Плохий С. “Национализация” украинского казачества в XVII-XVIII веках // Империя и нация в зеркале исторической памяти: сб. статей. – М., 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу на 15 жовтня 2016 р.: <https://books.google.com.ua>; Голобуцький Володимир. Запорозьке козацтво. – К.: Вища шк., 1994. – С. 101.

¹⁶⁵ Боплан Г. А. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен : пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. – К. : Наук. думка; Кембрідж (Мас.): Укр. наук. ін-т, 1990; Синопис или краткое описание от разных летописцев о начале славенского народа, о первых киевских князях, и о житии Святаго Благовернаго и Великаго князя Владимира всея России первейшего самодержца, о его наследниках, даже до благочестивейшего Государя царя и Великаго князя Феодора Алексеевича, самодержца всероссийскаго. Десятым тиснением изданное в пользу любителей истории. – СПб. : В имп. АН, 1810; Синопис, или краткое собрание от разных летописцев о начале славенороссийского народа и о первоначальных князей Богоспасаемого града Киева, о житии благоверного великого князя Киевского и всея России, первейшего самодержца Владимира ... – [К.] : В Лавре Киево-Печерской по благославлению Иннокентия Гизеля изображенная, 1678; Густинський літопис : [Фрагменти] / пер. сучасною укр.. мовою В. І. Крעותня. – Режим доступу на 15 жовтня 2016 р. : <http://litopys.org.ua/index.html>; Баранович Л. Якими бували Русь і Поляки // Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / упоряд., приміт. В. І. Крעותня. – К.: «Наук. думка», 1987 [Електронний ресурс]. – Режим доступу на 15 жовтня 2016 р.: http://litopys.org.ua/old17/old17_18.htm#g19; Галятовський І. Ключ Розуміння : [Збірка праць]. – К. Наук. думка, 1985; Граб'янка Г. Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К. : Т-во «Знання» України, 1992; Величко С. В. Літопис. Т. 1. / пер. з книжної української мови, всг. стаття, комент. В. О. Шевчука ; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1991 [Електронний ресурс]. – Режим

історіографічні твори мають певне дидактичне спрямування, відповідають низці суспільних вимог свого часу. Особливістю більшості використаних історіографічних джерел, а також твору І. Галятовського є те, що вони наводять перелік різних точок зору на походження козацтва, що дозволяє визначити ставлення авторів до хозарської версії, або ознайомитися з її конкурентками.

Постає питання, яка ідея в українській історичній літературі XVII ст. стала передумовою появи хозарської теорії походження козацтва. На наш погляд, це була ідея “зміни назв” народу впродовж історії, а також ідея козацького народу, з якою ми зустрічаємося, зокрема, у Г.Л. де Боплана, який ставить знак рівняння: “русини, або козаки”¹⁶⁶. У Г.Л. де Боплана, і в Густинському літописі ми зустрічаємося з тим, що автори або не звертаються до питання давності походження козацтва, не маючи під рукою “історії русів” (Боплан), або вказують на труднощі пізнання давньої історії слов’ян. Ця проблема була чітко окреслена у Густинському літописі, створеному, як вважають, ще у 1620-ті рр. Захарієм Копистенським, але відомому за копією, переписаною в Густинському монастирі вже в другій половині XVII ст. (в 1670 р.). Автор літопису відзначає, що всі християнські народи в Європі мають свою генеалогію. “Серед них є такі, що генеалогію свою без перерви, почавши од Ноя, аж досі числять. Про деякі ж народи досі недоуміння і несогласіє є між хронографами. Найбільше ж про наш слов’янський народ не можуть певно простежити, звідки проріс і почався сей славний та хоробрий народ... Найтрудніше ж дізнатися щодо нашого слов’янського народу, звідки він є. Бо спершу ні один з-поміж хронографів ані слов’янами, ані руссю їх не йменував, а імена сі аж по множестві літ уже до них прикладені були”. Отже, руси розглядаються як слов’яни, водночас теорія різних назв, що

доступу на 15 жовтня 2016 р. : <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>; Дивович С. Разговор Великороссии с Малороссией [Електронний ресурс]. – Режим доступу на 15 жовтня 2016 р. : <http://litopys.org.ua/index.html>; Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишенга, латинской – Безольди, французской – Шевалье и рукописей русских, чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 года. – М. : В Университет. тип., 1847; Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О.Щербака. – К. : Либідь, 1994 [Електронний ресурс]. – Режим доступу на 15 жовтня 2016 р. : <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>; Сум П. Ф. Историческое рассуждение о хазарах, сочинение Петра Фридриха Сума, камергера и королевско-датского историографа. Писано 1779 года – М.: В университетской типографии, 1846. – 67 с.

¹⁶⁶ Боплан Г. Л. де. Вказ. праця – С. 83.

використовувалися для означення русів, створює підґрунтя для ототожнення народів з іншими назвами та русів. Родовід слов'ян автором Густинського літопису виводиться за кількома версіями: або від Рифата, другого сина Гомера, що був сином Афета, або, “як каже дехто” (наприклад, М. Стрийковський), від шостого сина Афета Мосоха, від якого “...народилася Москва і слов'янський народ...”. У літописі наголошується єдність “пафлагонів, енетів, генетів, венедів, венедиців, антів, аланів, роксанів, роксолан, од яких начебто пішла Русь і алани, Русь, Москва, ляхи, слов'яни, болгары, серби. Се сі одного суть народу і язика, а саме слов'янського...”, а також походять від одного міфічного предка. Приділяється увага питанню, як енети (очевидно, венети), прийшли на територію Сарматії (європейської, автор слідує дискурсу, прийнятому в польській історіографії завдяки історику XVI ст. М. Меховському)¹⁶⁷.

Хозари також згадуються в Густинському літописі, але у контексті володіння ними русами, а потім переїми їх долі – над ними стали володіти руси.

Звертає на себе увагу те, що в Густинському літописі походження козаків не пояснюється етнічним родоводом, а отже, не вказується на давні народи, які могли бути пращурами “козацького народу”. Походження козацтва виступає не як походження етносу, але як війська, що було протиставлено з часів Предслава Лянцкоронського небезпеці татарських нападів. Літописець, щоправда, змішує іноді поняття, називаючи козаків народом. Але це могло бути пов'язано з уявленнями про народ крізь призму окремої верстви, яка мала таку чесноту, як слава (шляхти у поляків, козаків у русів-українців). Походження назви “козаки” автор Густинського літопису теж не пов'язує з впливом назви “хозари”, а пояснює наступним чином: “І по тім війнолюбивий наш народ, засмакувавши собі із добичі, наставив собі старійшину з-посеред себе, на ймення Козака; од нього ж бо і самі по тім козаками нареклися; і почали самі часто в Татарську землю ходити і звідти багаті добитки приносити”. Виникає питання, чому автор, дотримуючись філологічного підходу та взірця класичних (античних) історіографів, що назву Риму виводили від імені братів Ромула та Рема, при визначенні походження назви “козак”, не звернув увагу на хозарів. Одна з причин могла полягати в тому, що хозари в давньоруській фольклорній традиції, білинах, пов'язувалися з

---

¹⁶⁷ Густинський літопис. – [Розділи] : Про слов'янський народ, звідки він вийшов і коли до Європи і Сарматії прийшов, і про його війни, і як Олександр Македонський писання йому дав; Про Сарматію; Про Кия, князя Київського, і про спорудження Києва, і як подолані були наші слов'яни варягами і хозарами; Про початок козаків.

іновірцями, Ілля Муромець вів боротьбу з велетнем Козарином, якого іноді називали Жидовиним¹⁶⁸. В умовах важливої ролі конфесійної складової ідентичності рецепція хозарської версії напряду залежала від того, які саме уявлення про хозарів поширювалися в суспільстві.

У польській історичній літературі наприкінці XVI ст. хозари характеризувалися вже як слов'янський народ (навіть руський), що звернуло увагу на них шукачів слов'янського, а також козацького родоводу чи родоначальників назви “козак”. Тому у середині – другій половині XVII ст. зустрічаємо вже в українській історіографії поєднання поняття слов'яни і хазари, що відповідало згаданій традиції польської історіографії XVI ст. Зокрема, у “Синописе...” був спеціальний розділ “О козарех” (“Про козарів”). Автор опирається на польських авторів XVI ст. М. Стрийковського та М. Меховського. Він вказує, що звідки пішло ім'я хозар, встановити неможливо, тому що відомості літописців “недосконалі”. Однак і цих людей приписують до руських народів. Представляє інтерес, що автор «Синопису...» зараховує до слов'ян і татар, і скіфів, і донців, і запорожців, і козаків, і литовців тощо, вказуючи на те, що назви ці утворювалися від природних об'єктів, від імен князів та наріччя¹⁶⁹.

Визнання за хозарами слов'янського характеру ми зустрічаємо в творі Іоаннікія Галятовського, написаному в добу кризи в Україні у зв'язку з війною з Османською імперією, – в “Скарбнице...” (1676 р.). Автор багато уваги приділяє козацтву, яке він розглядає як силу, що протистоїть турецькій загрози. Він звертається до короткого опису історії козаків, війська запорозького, який мав надихнути на боротьбу проти турків гетьмана І. Самойловича. І. Галятовський згадав приклад “найпершого гетьмана козацького Прецлава Лянцкоронського” та інших, як Венжика Хмельницького, Петра Сагайдачного. Серед іншого І. Галятовський відзначає, що згідно з деякими мудрими людьми, козаки так названі від козарів, яких згадує “Матіаш Стриковський”, говорячи, що ті козарі є люди народу руського. Таким чином, хозарська версія походження назви “козак” є значно раніша за висловлену Г.Грабянкою. Філологічний підхід до тлумачення термінів, на основі подібності звучання козаки-козари, яскраво виявляється і в іншій наведеній І. Галятовським

¹⁶⁸ Артамонов М. И. История хазар. – СПб. : Филфак СПб. гос. ун-та, 2002. – С. 447.

¹⁶⁹ Синопис. – СПб. : В имп. АН, 1810. – С. 13, 17-18; Синопис. – [К.] : В Лавре Киево-Печерской по благославлению Иннокентия Гизеля изображенная, 1678. – Арк. 4.

гіпотезі, за якою козаки названі від “Козорожа” (Козерогу), знаку зодіаку, тому що ходять з рогами для пороку на боці¹⁷⁰.

Поступово пошуки хозарських предків та прототипів в історії козацтва набувають нового значення. Історичні реалії Центрально-Східної Європи в середні віки та ранній модерний час були підґрунтям для постійного звернення різних авторів до ідеї спільних предків слов'ян. Так, у “Синописе” (перше видання – 1674 р.), подібно списку літопису, відомого під назвою “Густинський”, де мова йшла про Сарматію та народи, що її населяють, вміщується концепція спільного сарматського походження слов'ян на одному з етапів генеалогічної історії: “...під цим іменем сарматів всі прародителі наші славеноросійські – москва, росси, поляки, литва, поморяни, волинці і інші маються на увазі...”, “від того ж сармацького, славеноросського населення народ російський пішов. З-поміж нього деякі називалися росси, а інші – алани, а по тому прозвалися роксоланами...” і так далі (термін “росси” пропонувався в “Синописе” на основі філологічних міркувань для русів також як більш вірний з погляду автора за історичним значенням)¹⁷¹.

Однак історичні події Визвольної війни (революції), що розпочав Б.Хмельницький, призвели до українсько-польського “розділення”, яке осмислювалося в інтелектуальному середовищі. Тому однією з причин, яка призвела до появи хозарської теорії походження козацтва (або назви “козак”) на початку XVIII ст. – стала антипольська орієнтація частини козацької еліти. Особливо такий підхід був властивий для дискурсу еліти лівобережної Гетьманщини на початку XVIII ст. Саме викликана історичними та політичними умовами потреба відмежування від поляків як «братів» призвела до пошуків нової генеалогічної лінії. Ця потреба ґрунтувалася і на традиції дискурсу, народженому під час Визвольної війни. Недарма С. Величко приписує Б. Хмельницькому універсал 1648 р., відправлений з-під Білої Церкви, де висувається система звинувачень проти поляків, яка базується на уявленні про спільне сарматське походження українців та поляків, а саме про братське походження¹⁷²: “Ми пишемо до вас цей універсал, закликаючи і заохочуючи вас, наших братів, усіх малоросіян, до нас на військову кампанію. Передаємо вам це і сповіщаємо, що поляки народилися й пішли від нас же,

¹⁷⁰ Галятовський І. Ключ Розуміння : [збірка праць]. – С. 345, 347.

¹⁷¹ Синопис. – СПб.: В имп. АН, 1810. – С. 10, 12; Синопис. – [К.] : В Лавре Киево-Печерской по благославлению Иннокентия Гизеля изображенная, 1678. – Арк. 3-4.

¹⁷² Величко С. В. Літопис. Т. 1. – [Розділ] 17.

савроматів та русів, і про це свідчать їхні ж польські хронікарі. Отож були вони спочатку братами нашими, савроматами й русами, але мали велику пожадність до слави й душезгубного багатства і віддалилися від співжиття з нашими стародавніми предками. Вони взяли собі іншу назву (тобто ляхи й поляки), і заволоклися аж за Віслу... Потім, як минуло відтоді вже багато часу, вони ... безпричинно й по-зрадницькому повстали (як колись Каїн на Авеля) на русів чи савроматів, тобто на своїх же з давнини природних братів. Це вчинили вони в 1333 чи 1339 році після Різдва Господнього під проводом короля свого Казимира Великого... Вони звоювали війною і привласнили через свою ненаситність достеменно наші зі стародавніх часів землі та провінції козако-руські, савроматійські... Вони, поляки, не тільки знищили і згладили на згаданих наших землях та провінціях ім'я наше славне козацьке, але, що найгірше й найбільше засмучує, запрягли вони всіх братів наших, роксолан, у невільниче підданське ярмо, відкинули нас від батьківської православної греко-руської душеспасенної віри і приневолили силою...". Навіть якщо цей універсал є підробкою XVIII ст., то подібні думки висловлювалися і в інших творах початку XVIII ст., що може свідчити про стійкість концепції, а також не можна відкидати і її відповідність російській політичній орієнтації частини козацької еліти. Таким чином, для пояснення кризи українсько-польських відносин була використана концепція братської зради. Подібний підхід зустрічається і інших пам'ятках періоду. Так, С. Плохий згадує про анонімний твір початку XVIII ст., в якому йшлося про Річ Посполиту як спільну батьківщину поляків, литовців та русинів, говорилося про зраду з їх боку брата Руса¹⁷³.

Окремі політичні події, що призводили до польсько-російського зближення, сприяли послабленню антипольських настроїв. Так, під час організації антитурецької коаліції у другій половині XVII ст., до якої входили і Річ Посполита, і Московська держава, антипольські настрої дещо зменшуються, що можна побачити в літературі. Наприклад, до сприйняття польських взірців у антиосманській боротьбі фактично апелює Лазар Баранович в своєму вірші:

Якими бували Русь і Поляки.
Коли читалось Письмо у костьолі,
Здіймались д'горі шаблі польські голі
Давали ляхи зі зброї пізнати:
Життя за віру всі ладні оддати.
Русин од ляха у тім не одстане –

¹⁷³ Плохий С. Указ. соч.

За отчу віру до бою повстане.
 За те од бога ви благословіться,
 Хай підпира вас його десниця!¹⁷⁴

Представляє інтерес те, що у творі Г. Граб'янки початку XVIII ст. вказується на те, що саме козаки захищали і Русь і Польщу від ворогів, тобто здійснюється відхід від ідеї спільного захисту. У козацько-старшинських літописах виражається антипольська тенденція, пов'язана з багатьма моментами, у тому числі з традицією ставлення до причин війни, головна з яких – польська політика щодо козацтва та України. Зокрема, С. Величко вказує на 315 років польського гніту над Руссю та козаками¹⁷⁵. У Г. Граб'янки дещо м'якший підхід. Він вказує на особливе загострення польсько-українських відносин з 1638 р., тоді як з 1340 р. надавалися українцям від королів різні привілеї¹⁷⁶.

Водночас ми згодні з С. Плохієм у тому, що у Гетьманщині хозарська концепція мала утвердити самотність козацького народу і у контексті взаємин з Російською державою, а в екзильному українському середовищі – на тлі українсько-російських та українсько-польських взаємин. Як відзначає С. Плохій, хозарський міф заперечував затверджену київським духовенством легенду про походження всіх східних слов'ян від Мосоха, що було потенційним викликом Москві¹⁷⁷. Однак в Гетьманщині хозарська концепція має й антипольську спрямованість, а не тільки стверджує окреме від поляків та росіян походження козацького народу.

Полегшувалися пошуки генеалогічної альтернативи спільному сарматському походженню українців та поляків на початку XVIII ст. вже здійсненим фактично в “Синописе” поєднанням поняття слов'ян та хозарів, назва яких з філологічного погляду сприймалася як близька до назви «козак».

Як вже було зазначено, Г. Граб'янка, що створює патріотичний міф “народу малоросійського, прозваного козаками”, є виразником, серед іншого, антипольського спрямування, що позначилося у запереченні сарматського походження “козацького народу” через відмову від терміну сарматський, Сарматія, і перехід до вживання терміну “скіфський рід” тощо. Прабатьками цього народу Г. Граб'янка вважає хозарів, алано-хозарів, які, в свою чергу, характеризуються як “славенський народ”.

¹⁷⁴ Баранович Л. Вказ. праця [Електронний ресурс]. – Режим доступу на 15 жовтня 2016 р. : http://litopys.org.ua/old17/old17_18.htm#g19

¹⁷⁵ Величко С. В. Літопис. Т. 1. – [Розділ] 2.

¹⁷⁶ Граб'янка Г. Вказ. праця. – С. 11, 31-32, 37.

¹⁷⁷ Плохій С. Указ. соч.

Торкаючись питання походження “козацького народу”, Г. Грабянка відзначає, що він має “щонайдавніше походження від скіфського роду», має генеалогічний ряд, до якого входять Ной, Яфет, Гомер, хозари, алано-хозари¹⁷⁸. Його ідея “прабатьків-хозарів” містить мінливі уявлення про етнічність хозар, які, за переконанням автора, «кочували як калмики, утворюючи різні союзи та мови ... перетворилися з хозарів на козаків». Здається, що саме назва «козаки (“хозари”, що з часом змінилася на «козаки»», стала головною частиною структури козацької ідентичності у баченні Г. Грабянки. Автор стверджує, що “малоросійські вої” змінили назву “хозари” на “козаки” в добу монгольської навали, а після перемоги над турками під Белгородом козаками стали називатися християнські воїни поза етнічної належності¹⁷⁹. Стверджуючи свою точку зору, водночас Г. Грабянка наводить кілька існуючих в його час версій трактування походження назви козак, серед яких називає більш переконливою версію М. Стрийковського (у порівнянні з версією В. Коховського) про походження назви від ватажка на ім'я Козак (ця версія була сприйнята в Густинському літописі). Подобається йому і версія О. Гваньїні, що, за словами Г. Грабянки, пояснює цю назву “від волі”.

У “Пактах та Конституціях прав і вольностей Війська Запорозького”, укладених Пилипом Орликом, використано теж концепцію хазарського походження козацтва. Представляє інтерес те, що і Конституція П.Орлика, і так званий літопис Григорія Грабянки (на титулі) датовані одним 1710 р.

Представляє інтерес також те, що через звернення до хозарської теорії походження козацтва козаки, за версією Г. Грабянки, могли говорити про перебування своїх предків на території Криму, що П.Орликом могло використовуватися в якості аргументу на користь турецько-татарсько-українського союзу. Додаткового дослідження при цьому вимагає випадки поєднання в літературі хозар з “турками” (на думку дослідника XVIII ст. П. Ф. Сума, про якого мова буде далі, розумілися не османські турки).

Хозарський міф циркулював певний час у пам'ятках XVIII ст., зокрема, згадується у відомому вірші С. Дивовича 1762 р. “Разговор Великороссии с Малороссией”¹⁸⁰.

¹⁷⁸ Грабянка Г. Вказ. праця. – С. 15-17, 20.

¹⁷⁹ Там само. – С. 22, 24.

¹⁸⁰ Дивович С. Разговор Великороссии с Малороссией [Електронний ресурс]. – Режим доступу на 15 жовтня 2016 р. : <http://litopys.org.ua/index.html>

Однак вже у Петра Симоновського, який писав свою роботу “Краткое описание о казацком малороссийском народе и военных его делах” (1765) в умовах скасування посади гетьмана в Гетьманщині, намагаючись ствердити заслуги “козацького малоросійського народу”, що мало зіграти важливу роль у перебігу роботи Комісії по складанню Нового Уложення 1767 р., хозарська версія не згадується, натомість наводиться кілька різних версій у вигляді тверджень різних авторів, не називаючи прізвищ, та власної думки автора. Зокрема, у розділі “Изъяснение имени козака по существу и действию его” згадується версію турецького походження слова козак, російського походження від слова коза, інша версія – від коси “тобто від гостроти та тямущості козацької. Згадує автор і про Костянтина Багрянородного та “провінцію Касахію” між Чорним та каспійським морем, де жили татари, від яких пішли Кавказькі козаки, а від них, ймовірно, Російські внаслідок міграцій. Сам автор тримається думки, що звідки не походила б назва, вона давня та всім відома. Крім того, він називає козаків народом скіфо-славенським та назву вважає російського походження як переклад назви провінції Ірканія (від слова “козел”). Цю ж провінцію автор ототожнює з Касахією Костянтина Багрянородного. Ще більше автор схиляється до версії, що слово козак з двох частин склалося: від назви Каспійського моря та Каспіум та народу Саці або Саги (Скифський народ)¹⁸¹. Отже, вимальовується традиція трактування козацтва як явища слов'янської історії, але вже не згадується про хозарів, можливо, тому, що під питання ставиться їх слов'янська належність.

Заперечує хозарське коріння козаків і Олександр Рігельман у своїй праці “Летописное повествование о Малой России, ее народе и казаках вообще” (1785-1786)¹⁸², що намагається ствердити їх “російське” (в широкому розумінні, як руське) і не таке давнє за часом походження. У параграфі “Про точне походження козаків або малоросійського народу” він наголошує на тому, що вони походять в “російських місцевостях” від самих давніх слов'ян, а не від якогось іншого народу, “як вони розповідають про себе”. На доказ О. Рігельман вказує на те, що між козаками самими нема згоди про походження, окремо виділяючи версії запорожців. Серед цих версій О. Рігельман згадує і про хозарську: “Одні розповідають, немовби походять від народу козарського та поселилися при Дніпрі-річці і звідти розширилися по всім тим місцям, де тепер проживають”. На думку О. Рігельмана, цю версію козарського походження козаки взяли з “своєї ж малоросійської історії, написаної невідомим, немовби дійсно

¹⁸¹ Симоновский П. Указ работа. – С. 1-2.

¹⁸² Рігельман О. І. Вказ. праця [Електронний ресурс]. – Режим доступу на 15 жовтня 2016 р.: <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>

вони свій початок свій виводять від давніх козар і від того назвалися насамкінець в Малій Росії козаками”. Тим самим О. Рігельман вказує на одну важливу річ: ця хозарська концепція походження козацтва має суто українське походження. Однак О. Рігельман, вважаючи хозар давнім народом скіфським, мови слов'янської, відзначає, що козаки самі своїм одним переказом заперечують хозарську теорію: “І так, за власним їх переказом, не можуть вони від давнього і від коліна прямо козарського, але від роду російського бути, як ті, що вийшли з самих російських місцевостей”. Інші версії походження направлені на те, щоб не визнавати себе колишніми підданими¹⁸³.

Що віддалило українську історіографію від хозарського міфу? Очевидно, що тут зіграло свою роль кілька причин. Серед них вплив ідей Просвітництва, які ставили нові вимоги перед історичною наукою. Не менш важливим було з'ясування питання стосовно самих хозар. Їх інтеграція в схему козацької історії у низки авторів була пов'язана з уявленням про слов'янське походження хозарів, а воно було поставлено під сумнів. До того ж перевагу поступово отримувала “черкеська версія” походження козацтва, про що ми вже згадували в іншій статті. Представляє інтерес, що наукова інтерпретація історії хозарів, запропонована у XVIII ст., прокладає місток між хозарами та черкесами, заперечуючи при цьому слов'янське походження хозар. Мається на увазі інтерпретація, запропонована у 1779 р. датським істориком Петром Фридрихом Сумом, що написав монографію “Историческое рассуждение о хазарах” (російський переклад праці був надрукований О. Бодянським у 1846 р.)¹⁸⁴. Серед мотивів звернення до хозарської проблематики автор вказував на те, що цей народ був славний, але залишається маловідомим. У другому параграфі “Походження хазарів” автор відзначає, що хозари були давнім окремим народом, що відрізнявся від турок. За відомостями П.Ф. Сума, в його час поширеною була версія про хозарське походження черкесів, цю думку поділяв і він сам, про що свідчить, зокрема, параграф 19 під назвою “Черкеси та кабардинці походять від Хазаров”. Автор висуває такий аргумент: “Що стосується до Черкесів, то мій найважливіший доказ на користь їх походження від Хазар полягає не стільки в тому, що вони займають частину Хазарських земель, скільки в тому, що Кабардинці, що складають значну частину їх, суть, без сумніву, те ж саме, що Кабари, що були, за ясним свідченням імператора Костянтина, Хазарами”¹⁸⁵.

Автор впевнений в неслов'янському характері хозарів. Так, він відзначав: “Теншен вважав мову хазар слов'янською а Хазар

¹⁸³ Рігельман О. Вказ. праця. – С. 36-37.

¹⁸⁴ Сум П. Ф. Указ. соч.

¹⁸⁵ Там само. – С. 8, 64.

слов'янами, «чим вони ніколи не були». Йому близька гіпотеза Тунманна, що хозари згадувалися під загальним ім'ям Аланів, а пізніше Гуннів, які (Алани) поширювали свої назви на завойовані народи¹⁸⁶.

Значну увагу автор приділив історичному місцеперебуванню хозарів. У параграфі 4 “Четверте місце перебування хозарів біля Чорного моря” автор зазначає, що вони поширилися на територію напроти Криму, де потім довго проживали. Відповідно слід згадати і наступні три параграфи, які мають назви: “П'яте місцеперебування Хазар в Росії та Польщі”, “Шосте місцеперебування Хазар в Криму”, “Хазари володіють областями між Кавказом, Волгою, Доном та більшою частиною Південної Росії, так само частиною Криму”, “Хазари володіють областями між Кавказом, Волгою, Доном та більшою частиною Південної Росії, так само частиною Криму”.

Водночас П.Ф. Сум наголошує на тому, що “не варто при цьому думати, що одні тільки Хазари наповнювали ці просторі землі, тобто значну частину Польщі, Литву, власне Росію і країну на Волзі і Дербент”. Хазари тільки збирали данину з інших народів, “залишаючи іншим жити на власний розсуд. І тому то знаходимо ми, що їх ім'я після падіння царства їх так швидко зникло в тих країнах”¹⁸⁷.

Якщо припустити, що ця монографія не мала прямого впливу на історіографію історії українського народу та козацтва, зняття слов'янського ореолу з хозарів означало створення наукового підґрунтя до відмови від хозарської версії як такої, що за таких умов могла заперечити слов'янський характер козацтва.

Отже, хозарська версія походження українського козацтва знаходить поширення в умовах зміни козацької ідентичності в добу відділення частини козацької території від Речі Посполитої та союзу, а згодом фактично поступового включення Гетьманщини до складу Російської держави. Цей процес супроводжувався необхідністю створення нової концепції ідентичності (алано-хозарської, хозарської), яка, з одного боку, стверджувала самобутність України перед Річчю Посполитою та Російською державою, з іншого боку, в Гетьманщині набувала антипольського спрямування, а також була одним з його наслідків. Створення концепції відбувалося в умовах, коли хозар відносили до слов'ян. Час створення хозарської версії слід визнати більш раннім, ніж прийнято в літературі, де його пов'язують з Г. Грабянкою. Звертає на себе увагу, що водночас з прийняттям хозарської версії відбувається майже зникнення згадки у творах XVIII ст. про

¹⁸⁶ Там само. – С. 38, 19.

¹⁸⁷ Там само. – С. 20-21, 24-25.

сарматське коріння українців як козацького народу, й утверджується думка про скіфських предків. У другій половині XVIII ст. поступово спостерігається відхід від хозарської теорії і навіть її заперечення. Причини цього полягали в тому, що козацтво розглядалося як слов'янський феномен (а слов'янська належність хозар не так чітко вже акцентується), або як відносно недавній «руський» феномен (а хозари як давній народ), а також, на нашу думку, свій вплив мало наукове дослідження історії хозар, в якому доводився неслов'янський характер хозарського народу. Таким чином, зміни політичних епох, так само як і зміни епох в інтелектуальній історії, вносили суттєві корективи у трактування питання походження українського козацтва (або його назви) та «козацького народу» (українців), супроводжуючись появою та поступовим стиранням «хозарського сліду».

Lюдмила Novikova

“Khazar trace” in the history of the Cossacks: on the question about changing of perceptions on the verge of epochs (on the sources of the Early Modern period)

In this article the attention is paid to the peculiarities of the ideas about the origin of the Ukrainian Cossacks (or term “Cossack”) and the so-called “Cossack nation” that were disseminated in the XVII-XVIII c. and experienced the evolution due to drastic changes in the history of the Ukrainian society and also probably as the result of a transition in the XVIII century to the scientific study of the history of Khazar people. For coverage of the problems different kinds of written sources were used. It is revealed that Khazar version of the origin of the Ukrainian Cossacks was spreaded in conditions of the change of the Cossack identity in the period of separating of the part of Cossack territory from the Commonwealth and making the union treaty between Hetmanate and Russian State with following factual gradual incorporation into it. This process was accompanied by the need to create a new concept of identity, which has become the Alano-Khazar, or Khazar, which, on the one hand, confirmed the originality of Ukraine before the Commonwealth and the Russian State, on the other hand, in Hetmanate acquired antipolish character. Conception occurred when Khazars is attributed to the Slavs. In the second half of the XVIII c. we can see gradually digressing from the Khazar theory and even its denial. The reasons for this laid in the fact that Cossacks were considered as the Slav phenomenon (and ethnicity of Khazars was not so clearly associated with Slavs) or as a relatively recent “Russian” phenomenon (in opposite to the Khazars as the ancient people). Also, in our opinion, some influence had scientific study of the history of the Khazars, which stated non-Slav nature of the Khazar people.

Key words: *Khazar version of Cossacks (or “Cossack people”) origin; Ukrainian historiography in XVII-XVIII c.; intellectual history in Ukraine in XVII-XVIII c.; Cossacks’ and Ukrainians’ identity in Early Modern period; versions on Cossacks’ origin; Khasars.*

Людмила Новикова

“Хазарский след” в истории казачества: к вопросу об изменении представлений на грани эпох (на основе источников Раннего Нового времени)

В данной статье уделяется внимание особенностям представлений о происхождении украинского казачества (или термина “казак”) или так

называемого «казачьего народа», которые получили распространение в XVII – XVIII вв. и переживали эволюцию в результате резких изменений в истории украинского общества, а также, вероятно, в результате перехода в XVIII ст. к научному изучению истории самих хазар. Для освящения проблемы использованы разные виды письменных источников. Определено, что хазарская версия происхождения украинского казачества получает распространение в условиях изменения казачьей идентичности в период отделения части казачьей территории от Речи Посполитой и заключения союза Гетманщины с Российским государством с дальнейшей постепенной фактической инкорпорацией в его состав. Этот процесс сопровождался необходимостью создания новой концепции идентичности, которой и стала алаано-хазарская, или хазарская, которая, с одной стороны, утверждала самобытность Украины перед лицом Речи Посполитой и Российской державы, с другой стороны, в Гетманщине приобретала антипольский характер. Создание концепции происходило в условиях, когда хазар относили к славянам. Во второй половине XVIII в. постепенно наблюдается отход от хазарской теории и даже ее отрицание. Причины этого коренились в том, что казачество рассматривалось как славянский феномен (а этничность хазаров уже не так четко связывается со славянами), или как относительно недавний «русский» феномен (а хазары как древний народ). Также, с нашей точки зрения, свое влияние определенным образом имело научное исследование истории самих хазар, в котором доказывался неславянский характер хазарского народа.

Ключевые слова: хазарская версия происхождения казаков или «казачьего народа»; украинская историография XVII-XVIII ст.; интеллектуальная история Украины XVII-XVIII вв.; казачья и украинская идентичность в ранний новый период; хазары.

УДК 94(477)“18”

Оксана Амеліна

**КОЗАЦТВО В РОБОТІ ШАРЛЯ ДЕ ПЕЙССОНЕЛЯ “ІСТОРИЧНІ
ТА ГЕОГРАФІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА ВАРВАРАМИ, ЯКІ
МЕШКАЮТЬ НА БЕРЕГАХ ДУНАЮ ТА ЧОРНОГО МОРЯ”
 (“Observations historiques et géographiques, sur les peuples
barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin”),
1756 р.**

У статті мова йде про інформацію французького дипломата Шарля (Клод-Шарля) де Пейссонеля, яка стосується території сучасної України та українського козацтва. Зазначимо, що робота Шарля де Пейссонеля “Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin” (1756) не має перекладу з французької мови у повному обсязі. У даній статті вперше публікуються фрагменти з цієї роботи щодо теорії походження та місця локалізації українського козацтва.

Ключові слова: Шарль де Пейссонель, козацтво, французька дипломатія, неопубліковані видання.

У даній публікації подаються фрагменти з твору Ш. Пейссонеля “Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin”¹⁸⁸. На сьогодні названа робота не перекладена у повному обсязі, є окремі переклади частини тексту, які не стосуються проблематики козацтва, зокрема таких істориків та дослідників, як В. Аталикова, І. Сапожнікова, Е. В. Полевщикової. Зазначимо, що постаттю та науковим доробком Шарля де Пейссонеля також займалися такі науковці, як: Л. Лотошнікова, Е. Феліцин, В. Грибовський та інші.

Шарль де Пейссонель у своїх роботах спирався на уже відомі йому дослідження більш ранніх дипломатів, мандрівників, місіонерів. Серед французьких дослідників, які подавали інформацію про територію України до Шарля де Пейссонеля, можна згадати: Жільбера де Лянуа – подав опис західних і південно-західних земель України; Блез де Віжнер, який склав історико-географічні відомості про Галичину, Волинь і Поділля. Тематика українського козацтва в роботах французів, очевидно, представлена рботами французького посла в Стамбулі Ф. де Гарле барон Сезі, який виявляв значний інтерес до українських козаків. Ф. де Гарле Сезі описав не тільки їхній побут, а і звернув увагу на взаємодію козаків з мусульманським світом. У свою

¹⁸⁸ Peyssonnel Ch. Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin. – Paris, chez N.M.Tillard libraire, 1765. – P.346.

чергу французький історик Мішель Бодье надав детальний опис Хотинської війни та участі в ній козацтва¹⁸⁹.

У доробку Шарль де Пейссонель значна кількість робіт, серед яких: “Essai sur les troubles actuels de Perse et le Georgie” (“Современная зависимость Грузии от Ирана”, 1754 р.), “Traite sur le commerce de la Mer Noire” (“Трактат про торгівлю на Чорному морі”, 1787 р.), “Situation politique de la France et ses rapports actuels avec toutes les puissances de l’Europe” (“Політичне положення Франції і її сучасні відносини з європейськими державами”, 1789 р.) та інші. Проте не всі роботи дипломата були видрукувані. Так, після його смерті залишилися в рукописах наступні роботи: “Історична записка про Російську імперію, татарську державу, Черкесію, Дагестан, ногайців і козаків”, “Записка про повстання ногайців» (1758 р.), “Політичні міркування про незалежність татар і російське судноплавство на Чорному морі” (1772 р.), “Про те, як надати татарській незалежності міцності і стабільності і як заважати росіянам домогтися успіху в їх підпорядкуванні” (1772 р.) і “Міркування про мирну угоду між Росією і Портою, укладену в Кайнарджіку” (1777 р.). Не всі вони перекладені та видані, діяки знаходяться лише в рукописах.

Варто зазначити, що особистість самого автора, тобто Шарля де Пейссонеля, є не менш цікавою ніж його твори. Народився Пейссонель у французькому місті Марселі в 1727 р., у родині дипломата. Сам Шарль де Пейссонель також продовжив родинну справу і зайнявся дипломатичною службою. Перша місія Шарля де Пейссонеля була у Смірні, потім у Константинополі, а згодом його відправили до Криму як консула французького короля. Потім був консулом на о-в Крит та знову повернувся до Смірни, а згодом – до Франції¹⁹⁰, де продовжував писати свої аналітичні роботи щодо тогочасного суспільно-політичного життя країни.

Саме під час своїх дипломатичних місій Пейссонель описував події, народи та місця, в яких перебував. Його інтерес, перш за все, був пов'язаний з тими регіонами, які носили стратегічний характер для Франції. Одним з таких регіонів була територія Османської імперії, яка виступала в ролі союзника Франції проти імперії Габсбургів¹⁹¹. Цікавими для дипломата були території козацтва, які безпосередньо

¹⁸⁹ Брицький П.П., Бочан П.О. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII-XIX століттях. – Чернівці: Технодрук, 2011. – С. 159 – 160.

¹⁹⁰ Biographie universelle ancienne et moderne. – Т. 33. – Paris, 1823. – Р. 557 – 559.

¹⁹¹ Пейссонель Ш.-К. де. Записки о Малой Татарии/Пер. с фр. В.Х. Лотошниковой/Вступ. ст., прим. и ком. В. В. Грибовского. – Изд-е 2: испр. и доп. – К., 2013. – С. 6.

межували з татарськими і ногайськими улусами та входили в сферу впливу Кримського ханства – васала Османської імперії.

Робота “Історичні та географічні спостереження за варварами, які мешкають на берегах Дунаю та Чорного моря” (*Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin. 1756*), з якої подані нижче, переклади, написані під час місії Ш. Пейссонеля в Криму. Перекладені фрагменти стосуються історії українського козацтва, їх можна поділити на два інформативні блоки. Перший – це версія походження козацтва та етимологія самої назви “козак”, другий – інформація про розподіл козацтва на групи та їхню локалізацію. Ш. Пейссонель вперше використовує назву “козаки”, характеризуючи абдиго-абхазський регіон. При цьому зазначає, що сама назва “козак” походить від кипчаків, які займали територію східного берега ріки Волга, та згадує про їхні зв’язки з Черкесією¹⁹². Не менш цікавим є роз’яснення походження слова “козак”. Тут автор має на увазі саме українських козаків і зазначає, що поляки називали так козаків від слова “коза”, тому що козаки використовували шкури цих тварин. При цьому зазначає, що назва «козаки», яка характеризувала саме військову спільноту, широко почали вживати в Європі з середини XVI ст., а до цього часу назва була маловживаною¹⁹³. Дана теза може слугувати підтвердженням тому, що саме в XVI ст. відбувався активний процес формування козацтва, який у кінці століття призвів до інституалізації українського козацтва у Запорозьку Січ та реєстрове козацтво.

Питання про локалізацію козацтва є не менш цікавим. Загалом Шарль де Пейссонель поділяє козацтво на 5 груп, найчисельнішою з яких називає українських козаків, потім запорожців, донських козаків та тих, що мешкали на території Уралу. П’ята ж група перебувала під зверхністю кримського хана та локалізувалася в Криму. Такий поділ є цікавим та суперечливим. Перш за все варто з’ясувати, кого саме називали українськими козаками. Про те, що запорожці складали окрему групу, підтверджує той факт, що станом на другу половину XVIII ст. Запорозька Січ виступала як окрема політична та соціальна сила. Також дипломат зазначає, що запорожці отримали свою назву від того, що жили за порогами Дніпра. Щодо порогів, то варто зазначити, що автор називає дванадцять дніпрових порогів.

¹⁹² Peyssonnel Ch. *Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin.* – Paris, chez N.M.Tillard libraire, 1765. – P. 125.

¹⁹³ *Idit.*

На нашу думку, також слід приділити увагу топоніміці та географічним назвам, які використовував автор. Термін “Україна” використовується як словосполучення “*провінція Україна*”. Пояснюючи етимологію назви, Пейссонель посилається на отця Монфакона, який у своїй “Збірці Античної старожитності” пояснює дану назву. Окрім назви “Україна” Шарль де Пейссонель використовує такі топоніми, як Поділля, Червона Русь (Галичина), Очаків, Ольвія.

Таким чином, говорячи про Шарля де Пейссонеля, варто зазначити, що він був дипломатом і виконував важливу та стратегічну місію – описував землі, які перебували у складі Османської імперії або межували з нею. Тому його роботи максимально наближені до тогочасної географічної та політичної ситуації. Сама праця “Історичні та географічні спостереження за варварськими народами, які жили на берегах Дунаю і Понта Евксинського” 1765 р. є важливим історичним джерелом для вивчення історії України та історії українського козацтва зокрема.

До уваги пропонуються переклади окремих фрагментів з роботи Ш.Пейссонеля “Історичні та географічні спостереження за варварами, які мешкають на берегах Дунаю та Чорного моря”, які стосуються козацтва. У французькому тексті відображено нестійку орфографію видання, у тому числі діакритичні знаки (крім особливо складних для відтворення випадків), враховано паралельне вживання літер **s** та **f, u** та **v**. Збережено знаки пунктуації та стиль написання повідомлень. Український переклад текстів здійснений з наближенням до стилю XVIII ст. в поєднанні з сучасними правилами правопису.

Переклади з французької мови зроблені автором даної публікації. Висловлюємо щирю подяку за допомогу під час здійснення перекладів та їхніх редакцій к.і.н., доценту кафедри стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І.І. Мечникова Радзиховській О.О.

Документи (фрагменти):

Peyssonnel Ch. Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin. – Paris, chez N.M.Tillard libraire, 1765.

Après les Cabares venoient dans la même direction d’Orient en Occident, les Alains dont j’ai fait mention au Chapitre VII. & les Ziques; & après ceux-ci les Papages, & les Chazaks, dont les Pays formoient partie de ce que l’on appelle aujourd’hui la Circassie proprement dite. C’est, je pense, dans la Chazakée qu’il faut chercher l’origine des Cosaques d’aujourd’hui, qui furent vraisemblablement (vraisemblablement) du nombre des divers Peuples qui sous les noms d’Uzes, de Mad-giars, de Cabares, etc. vinrent s’établir dans les terres situées entre le Don & le Borysthene, après en avoir chassé les Patzinacites, comme on le verra ci-

après. Je n'oserois combattre l'opinion du savant Auteur de l'Histoire des Huns, qui s'opense que le mot de Cosaque vient par corruption du nom du Pays de Kaptchak, situé à l'Orient du Volga, d'où il prétend que les Cosaques sont originaires.

Quelques-uns croient que les Polonois ont donné aux Cosaques ce nom, du mot Cofsk, qui signifie une Chèvre, parce qu'ils s'habilloient anciennement de la peau de cet animal. Il est certain au reste que cette Nation n'est gueres connue sous ce nom en Europe, que depuis le milieu du seizieme siecle. Elle est aujourd'hui divisée en quatre branches principales: les Cosaques d'Ukraine, les Zaporovski ou Zaporoviens, les Donski ou Cosaques du Don, & ceux du Jaïk. Il y en a une cinquieme branche, qui forme une petite Tribu dépendante du Khan des Tartares de Crimée, on les appelle Sari-Inad, ou Sari-Kamiche Cazaki, ils habitent au Nord du Fleuve Couban, vers la côte orientale de la Mer de Zabache. Les Cosaques d'Ukraine sont les plus nombreux; on comprend sous ce nom tous ceux qui occupent la Province d'Ukraine, & une partie de la Podolie & la Ruffie rouge. Je crois devoir hazarder ici une observation que j'ai faite sur le nom de la Province d'Ukraine, dont je ne trouve l'étymologie nulle part; il me semble l'avoir découverte dans une ancienne inscription rapportée par le Pere Montfaucon dans son Recueil d'Antiquités.

[...] Ces fauts du Borysthenq (Borysthenq) ont été appelés par les Ruffes, Porogi, & ont donné, à ce que l'on croit, le nom aux Cosaques Zaporowski, ou Zaporoviens; ils sont (sont) désignés aujourd'hui par douze noms différens, qui sont Kudac, Surski, Luchan, Swoneiz, Sinalava, Nevalintz, Volna, Tovolfieni, Budik, Disnaï, Sternik, Zobora. Ces noms sont conformes à la liste qui m'en a été donnée par M. Mierowitz, Colonel Cosaque, ci-devant au service de Pologne, établi depuis long-temps à Bakchefaraï. Et ils se trouvent écrits de même dans la Carte dressée par les Ruffes en 1736.

Il me reste à retrouver les trois Villes d'Axiace, d'Odessus & d'Olbiopolis. Etant à Okzakow, à la fin de l'année 1758, j'appris qu'il y avoit environ à 60 milles vers le Nord une ancienne Ville ruinée, que les Cosaques appellent Czarna. On me dit aussi que l'on avoit découvert les débris d'une autre Ville ancienne à une très-petite distance d'Okzakow, vers la Riviere Berezen, & que les Turcs s'étoient servi des pierres & des marbres qu'on en avoit tirés, pour réparer les murs d'Okzakow, que les Ruffes avoient fort endommagés, lorsqu'ils prirent cette Place dans la dernière guerre.

[...] Si mon système n'est pas vrai, il me paroît aumoins le plus vraisemblable, & j'ose le soumettre au jugement des Savans. Au reste, ce que je viens de dire regarde la Géographie la plus ancienne; dans celle du moyen âge on voit les Pays occupés d'abord par les Turcs Hongrois, ensuite par les Patzinacites, & enfin par les Cosaques & les Tartares.

Пейссонель Ш. “Історичні та географічні спостереження за варварськими народами, які жили на берегах Дунаю і Понта Евксинського. – Париж, 1756.

Фрагменти

Після Кабарів йшли в тому ж напрямку, зі сходу на захід алани; про яких я згадував у главі VII, і Зіхи; а після цих останніх Папаги, і Казахи¹⁹⁴, землі яких формували частину того, що називають зараз власне Черкесією. Саме у Казарії, я думаю, варто шукати походження теперішніх козаків, які, ймовірно, були з поміж різних народів, які під назвами огузів¹⁹⁵, мадярів, кабарів та інших; прийшли оселитись на землях, розташованих між Доном і Борисфеном¹⁹⁶, після того, як звідти вони вигнали печенігів¹⁹⁷, як буде видно далі. Я не зважуюсь оскаржувати думки відомого вченого - автора “Історії гунів”¹⁹⁸, який зазначав, що слово козак прийшло від зіпсованої назви країни кипчаків, розташованої на сході від Волги, як, він передбачає, “козаки” і походять.

Дехто вважає, що поляки дали козакам таку назву від слова Cofsk, що означає “коза”, тому що в давнину вони одягались в шкіру цієї тварини. Цілком безперечно, втім ця нація під такою назвою була відомою в Європі тільки з середини XVI ст. Вона зараз розділяється на чотири основні гілки: Козаки України, Запорозькі або ж Запорозьці; донські або козаки з Дону; і яїцькі козаки¹⁹⁹. Існує їхня п'ята гілка, яка утворена невеликим плем'ям, залежним від хана кримських татар; їх називають Sari-Inad або Sari-Kamiche Cazaki; вони живуть на півночі річки Кубань, в сторону східного узбережжя моря Забаш²⁰⁰. Козаки України є найбільш численні; під цим ім'ям розуміються усі ті, хто

¹⁹⁴ Казахи – тюркський народ у Центральній Азії, в основному в Казахстані, а також у частинах Узбекистану, Китаю, Росії і Монголії. Казахи є нащадками тюркських племен (кипчаків, найманів, половців, ногайців та інших), які населяли територію між Сибіром і Чорним морем і залишалися в Центральній Азії.

¹⁹⁵ Огузи – кочовий тюркомовний народ, що з'явився у степах Урало-Поволжя наприкінці IX ст. Самоназва огузи була замінена на самоназву туркмени з середини X ст.

¹⁹⁶ Борисфен – давньогрецька назва ріки Дніпро.

¹⁹⁷ На нашу думку, під терміном “Patzinacites” Пейссонель має на увазі саме печенігів.

¹⁹⁸ Ми припускаємо, що мова йде про Йордана и его роботу “О происхождении и деяниях гетов”, в якій автор приділяє увагу і гунам. Однак, вищезазначене не можемо стверджувати остаточно. До постановки питання.

¹⁹⁹ Назви цієї групи козацтва походить від назви р. Яїк – стародавня назва річки Урал на межі Європи та Азії.

²⁰⁰ Давня назва Азовського моря.

займає провінцію Україна, частину Поділля, і Червону Русь²⁰¹. Я думаю, що повинен ризикнути і висловити спостереження, що я зробив щодо походження назви “провінція Україна”, етимології якої я не знаходжу ніде; мені здається, що я виявив її [назву] у одному стародавньому написі, опублікованому отцем Монфаконом у його “Збірці Античної старожитності”²⁰².

[...] Ці водоспади по Борисфену росіянами називаються порогами, і вважаються, що вони [пороги] дали назв “запорозькі козаки” або “запорожці”; вони [пороги] позначені дванадцятьма різними назвами: Кодак, Сурський, Лоханський, Дзвонецький (Дзвонець), Синялава, Ненаситецький (Ненаситець), Вольний, Таволжанський, Будилівський, Дисна, Стерник, Забора²⁰³. Ці імена відповідають їх переліку, який був мені даний паном Мировичем²⁰⁴, козацьким полковником, який раніше перебував на службі у Польщі, і вже протягом довгого часу перебуває у Бахчисараї. І вони [пороги] знаходяться написаними на карті, що була складена росіянами у 1736 році.

Мені залишається згадати три міста: Аксіакус, Одессус, Ольвіополь²⁰⁵. Перебуваючи в Очакові, у кінці 1758 р. я дізнався, що на відстані приблизно 60 миль на північ є старе зруйноване місто, яке козаки називають *Czarna* (Чорна). Мені також кажуть, що було виявлено залишки іншого стародавнього міста на дуже невеликій відстані від Очакова, у напрямку річки Березань, і що турки використовували камінь і мармур, який звідти витягали для відновлення стін Очакова, які росіянами були дуже попсовані, коли вони взяли штурмом це місто під час останньої війни.

²⁰¹ Червона Русь – назва Галичини, вперше вжита в Хроніці Констанцького собору Ульріха фон Ріхенталя на початку XV ст.

²⁰² Мова йде про Бернара де Монфокона – французького історика, філолога, який вивчав історію грецького письма до падіння Візантійської імперії. Вперше використав термін палеографія, досліджував походження різноманітних назв, в тому числі і країн.

²⁰³ На сьогодні через антропогенний вплив річка Дніпро має 9 порогів. Серед яких: 1. Кодацький (нижче суч. Дніпровська), 2. Сурський (де ріка Сура з правобережжя впадає в Дніпро), 3. Лоханський, 4. Дзвонецький, 5. Ненаситець (поріг “Дід”), 6. Вовнизький (поріг “Онук”), 7. Будиловський (Будило), 8. Лишний, 9. Вільний.

²⁰⁴ Скоріше за все мова йде про Федіра Мировича - українського військового і державного діяча, найближчого соратника гетьмана Івана Мазепи та його наступника Пилипа Орлика. Займав посаду генерального бунчужного (1707–1710 рр.) та генерального осавула (1710–1711 рр.). Був одним із очільників української державної еміграції у XVIII ст. Довго жив у Швеції, Туреччині й Польщі, а помер у Криму.

²⁰⁵ Місто Ольвія (сучасне с. Парутино Очаківського району Миколаївської області).

[...] Якщо моя система і є вірною вона мені зається, по меншій мірі, вірогідною, і не я насмілюся її подати на суд вчених. Нарешті, те, що зараз сказав стосується найбільш щодо періоду середньовіччя, то можна бачити землю, зайняту спочатку тюрками-угорцями, пізніше печенігами, і врешті-решт козаками та татарами.

Peyssonnel Ch. Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin. – Paris, chez N.M.Tillard libraire, 1765. – P.125, 143, 153 – 154.

Oksana Amelina

Cossacks in the work of Charles de Peyssonelya "The historical and geographical observation barbaric peoples who lived on the banks of the Danube and Pontus Evksinski"

("Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin"), 1756

The article deals with the observation of the French diplomat Charles de Peyssonelya relating to the territory of Ukraine and the Ukrainian Cossacks. It should be noted that the work of Charles de Peyssonelya «Historical and geographical observation barbarians who live on the banks of the Danube and Black Sea» has no translation from the French language in its entirety. In this work, first published reflections diplomat as to the origin of the theory of localization and place of the Ukrainian Cossacks.

Interest Charles de Peyssonelya was primarily associated with those regions that were strategic in nature for France. One of these regions was the territory of the Ottoman Empire. Interesting for a diplomat was the territory of the Cossacks, which directly bordered with the Tatar and Nogai ulus and entered the sphere of influence of the Crimean Khanate - vassal of the Ottoman Empire at that time.

This article submitted four pieces of source «Historical and geographical observation barbarians who live on the banks of the Danube and Black Sea» which generally can be divided into two informative blocks. The first - a version of the origin of the Cossacks and the etymology of the name "Cossack", the second - information sharing Cossack groups and their localization. Focuses on the mission Peyssonelya in Crimea, during of which was written by his work «Historical and geographical observation barbarians who live on the banks of the Danube and Black Sea».

Because of his work as close to the contemporary geographical and political situation. Most work «Historical and geographical observation barbaric peoples who lived on the banks of the Danube and Pontus Evksinski» 1765 is an important historical source for the history of Ukraine and the Ukrainian Cossack history in particular. We serve only fragments of these sources and note that the full translation of this work is not, and so the «Historical and geographical observation barbarians who live on the banks of the Danube and Black Sea» are important to study».

Key words: Charles de Peyssonel, Cossacks, French diplomacy, unpublished edition.

Оксана Амелина

Казачество в работе Шарля де Пейссонеля “Исторические и географические наблюдения за варварами, обитающими на берегах Дуная и Черного моря” (“Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-euxin”), 1756 г.

В статье речь идет об информации французского дипломата Шарля (Клод-Шарля) где Пейссонеля, касающейся территории современной Украины и украинского казачества. Отметим, что работа Шарля де Пейссонеля “Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin” не имеет перевода с французского языка в полном объеме. В данной статье впервые публикуются фрагменты из этой работы дипломата относительно теории происхождения и места локализации украинского казачества.

Ключевые слова: Шарль де Пейссонель, казачество, французская дипломатия, неопубликованные издания.

УДК 94(477) "17/18"

Ярослав Федорук**НОВЕ ВИДАННЯ ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА
КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТЬ****[Рец. на: Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги". – К., 2016. – 608 с.]**

Серія "Матеріали до українського дипломатарію" була заснована разом з утворенням Археографічної комісії у Києві у 1988 р. і згодом розвивалася у межах діяльності Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. З того часу світ побачили видання універсалів та листів українських гетьманів від Богдана Хмельницького до Павла Полуботка, а також інших джерел з історії козацької доби, впорядкованих Іваном Бутичем, В'ячеславом Ринсевичем, Ігорем Тесленком, о. Юрієм Мициком та ін. Збірник документів, який вийшов нещодавно в цій серії, має назву "Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги" (К., 2016. – 608 с.). Його упорядниками стали відомі дослідники з історії козацтва та ранньомодерної епохи Віктор Брехуненко, Орест Заяць, о. Юрій Мицик, Світлана Потапенко та Віталій Щербак. Зрозуміло, що книжки, підготовка до друку яких триває в часі більше десяти років, як у випадку з цим виданням, завжди викликають значний інтерес у наукових колах.

До збірника включено 349 документів, окрім тих, що надруковані також у двох додатках: 1) королівські інструкції посланцям до Війська Запорозького та документи з історії військово-політичного союзу з Кримом 1624-1629 рр.; 2) "Комісія проти низовців" 1578 р. та сеймові конституції з козацького питання. Загалом джерела охоплюють період 1559/1560-1644 рр., багато з яких було виявлено в архівах та відділах рукописів бібліотек в Україні, Польщі, Росії, Австрії та Латвії. До документів латинською і німецькою мовами додано український переклад. Окрім того, структура видання складається з ситуативних коментарів до документів, списку скорочень та слів, ужитих під титами, іменного та географічного покажчиків. Виправлення у рукописах та інші відмінності у текстах джерел подано у підрядкових текстологічних коментарях (щоправда, під рядком подекуди трапляються й ситуативні коментарі, що в дійсності мали б бути вміщені після публікованих документів²⁰⁶).

---

²⁰⁶ Див., напр., с. 317 (прим. 409).

Усі джерела публіковані в хронологічному порядку, за винятком тих, що складають цілісну тематичну групу документів, наприклад, козацьких комісій 1614, 1617, 1619 рр. та ін. Документи розміщувалися за григоріанським календарем. Упорядники дуже ретельно підійшли до визначення нового або старого календарного стилю і в археографічній передмові досить добре обґрунтовано, яким чином можна було визначити це датування. “Базовий сценарій упорядників полягав у припущенні, що козаки воліли наводити дату за юліанським календарем, особливо переписуючись між собою”, - читаємо в передмові (с. 36). Далі детально описується, які інші підходи застосовувалися для вирішення цієї складної справи, що, звичайно, заслуговує високої оцінки.

У книжці зібрано не лише вперше виявлені джерела (це третина таких документів), а й зібрано в одному томі раніше видані матеріали у багатьох збірниках та окремих публікаціях. Багато з документів, друкованих раніше, вдалося виявити в архівах – оригінали або копії, і це ставало підставою для публікації. Певне застереження щодо текстології викликає те, що при публікації оригіналу не враховувалися різночитання, наявні в копіях, якщо такі було виявлено. У разі ж, коли оригінал документа не було відомо, то за підставу публікації бралася копія. При цьому, якщо для якогось документа було виявлено декілька копій, то перевага віддавалася публікації “...хронологічно найближчої з них...” до дати документа. Іншими словами, текстологічні відмінності між різними копіями документів в основному також не враховувалися. Однак цей принцип, задекларований в археографічній передмові, не застосовувався твердо й послідовно. У джерелах натрапляємо на випадки, коли публікатори використовували дві або більше копій із зазначенням у посторінкових примітках відмінностей тексту²⁰⁷. З попередніх публікацій документи передруковувалися, якщо не вдалося виявити оригінал, або як “одиночні випадки” – якщо упорядники не мали можливості перевірити архівне посилання в легенді публікації.

У збірнику загалом видано документів зі 102 оригіналів, 32 оригіналів з копіями, 142 копії і 73 передруків з інших видань. У цілому – це 169 документів козацького походження 1580-1644 рр. (листи, інструкції, глейти, універсали, присяги, протестації, квити, угоди Війська Запорозького та ін.) і 198 документів, адресованих до козаків (королівські та інші листи, декларації, глейти тощо).

---

²⁰⁷ Див., напр., док. 224 (с. 297-299).

На високу оцінку заслуговують археографічні засади передачі документів під час публікації з рукописів. У польських джерелах упорядники відмовилися від використання “Instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych od XVI do połowy XVII w.” (Warszawa, 1953) і дотрималися принципу “...максимально точного відтворення лексичних і правописних особливостей джерел” (с. 33). Нагадаємо, що саме такі засади дуже часто використовуються в українських археографічних публікаціях на сьогоденньому етапі, а своїми витокami вони сягають, зокрема, в діяльність Археографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка у Львові кінця XIX – початку XX ст., де використовували принцип друкувати джерела “слово в слово і буква в букву”²⁰⁸. Втручання упорядників рецензованого збірника відбувалося лише в пунктуацію, регулювання великих і малих літер, а також узгодження єдиної системи для виносних літер.

Під час передачі кириличних документів збережено всі особливості української абетки, що вживалася наприкінці XVI – на початку XVII ст., відтворено скорочення і збережено титли. Єдиний виняток зроблено для літери “Ѣ”, яка передається курсивом “i”, як зазначено в передмові, “для підкреслення фонетичних особливостей української мови та уникнення плутанини зі звуковим наповненням літери” (с. 33-34). Відомо, що такий принцип застосовував Ярослав Дзира при передачі тексту літопису Самовидця, публікуючи цей твір у 1972 р. Зрозуміло, чому Ярослав Дзира у той складний період пішов саме таким шляхом, підкреслюючи особливості української мови й намагаючись відділити цю особливість від мови російської. Зрештою, це стосувалося й інших літер, які він застосовував під час видання літопису²⁰⁹. Однак у сучасних умовах розвитку археографії цей факт уже став загальновідомим у науці й навряд чи виникає потреба його спеціально виокремлювати, порушуючи при цьому систему тогочасної української мови. Інша справа, якби таке спрощення під час передачі тексту йшло б цілісно стосовно й інших літер, що Василь Німчук називав “науково-критичним” методом при передачі текстів XIV-XVIII ст. Згідно з правилами видання пам’яток української мови, розробленими цим дослідником, одним

²⁰⁸ Капраль М. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові: (Нарис історії діяльності) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Вип.3/4. – С. 69.

²⁰⁹ Див.: Дзира Я. Історія прадідівської літери “i” // Український історик. – 1990. – № 1/4. – С. 75.

з елементів цього методу є те, що “буква ь замінюється буквою і”²¹⁰. Однак упорядники не ставили за мету дотримуватися всіх археографічних принципів цього “науково-критичного” методу, використавши лише один з його елементів стосовно літери “ѣ”. Спірним питанням є те, як оцінювати такий археографічний підхід сьогодні. Проте головне тут інше, - те, що принцип цей не всюди в публікаціях документів дотримано. Ось, наприклад, документ українського походження № 191 (с. 254-255) – інструкція послам Війська Запорозького на сейм від 1 (11) січня 1625 р., копія XVII ст. якого зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. У тексті цього джерела натрапляємо на передачу слів “всѣмъ” або “дѣльностей” замість “всімъ” або “дільностей”, згідно з принципом, задекларованим у передмові (порівн., зокрема, док. 178, с. 237-238). Тут, мабуть, відчуваються дрібні текстологічні недопрацювання в загальній редакції збірника, що, зрештою, можна пояснити тими масштабними завданнями, які упорядники ставили перед собою. До того ж, як зазначалося, збірник готувався більше десяти років і зрозуміло, що в процесі такої тривалої підготовки книжки археографічні принципи упорядників змінювалися.

Характеристика документів органічно вписана в історичну частину передмови, де автори показали значення публікованих джерел для вивчення історії козацтва, боротьби за утвердження своїх прав і вольностей, що врешті вилилося у формування окремого стану в українському суспільстві. Окрім того, передмова подає читачеві не лише значення опублікованих джерел для вивчення політичної, соціальної, економічної та іншої історії козацтва кінця XVI – перших десятиліть XVII ст. Автори багато уваги приділяють з’ясуванню таких чинників в історії козацтва, як, наприклад, “лицарство”, “шляхетство” та інших подібних понять, тобто це є добрі джерела для вивчення історії козацьких звичаїв, права, свідомості та інших проблем.

Документи дають добре уявлення про те, як козаки самі сприймали себе у суспільстві Речі Посполитої. Ці джерела дуже часто фіксують такі терміни в окресленні козацького стану, як “люди лицарські”, “люди війни” тощо. Подібні поняття трапляються не лише у джерелах козацького походження, а й у листах до козаків від урядовців Корони Польської та Великого князівства Литовського. Автори простежують вживання терміну “люди лицарські” до початку XVII ст., коли до них у такій манері

---

²¹⁰ Німчук В. Правила видання пам’яток, писаних українською мовою та церковнослов’янською української редакції: (Проект). – К., 1995. – Ч. 1. – С. 38.

звертався король Сигізмунд III, а також далі – до козацьких повстань 1637-1638 рр.

Так само автори передмови детально зупиняються на проблемі визнання “шляхетства” за окремими козацькими ватажками або гетьманами, як-от за Григорієм Лободою, Петром Сагайдачним та ін. До козацьких гетьманів як до шляхтичів зверталися деякі правителі й церковні діячі, наприклад, папа Климентій VIII (1593), молдавський господар Аарон (1595), кримські хани, королі, князі тощо. За спостереженням авторів передмови, зробленим на підставі публікованих документів, Річ Посполита поєднувала “...апелювання до козаків, як до «людей лицарських» з небажанням юридично надати їм шляхетський статус, тоді як формула «ваші милості» звужувала можливість для подібного маневру” (с. 11). Так, у жодній тогочасній угоді між козаками і Річчю Посполитою не зафіксовано поняття “уроджені” чи “люди лицарські” стосовно козаків і Війська Запорозького.

Значне місце у збірнику відведено уявленню козаків про “народ руський” або “вітчизну”. Останніми часами ця проблематика стала досить поширеною в наукових зацікавленнях істориків і рецензований збірник документів може стати тут одним з підставових для вивчення цієї теми. Автори передмови простежують такі формулювання в козацькому листуванні, починаючи з 1621 р., коли складалася інструкція послам від Війська Запорозького до короля, і далі – в листах Петра Сагайдачного та ін. Загалом, як підкреслено авторами, козаки ототожнювали руський світ з межами київської православної митрополії, “...що збігається з просторовим виміром православної моделі руської тотожності” (с. 15).

Ще одна важлива проблематика, на яку автори звертають увагу у передмові, – це внутрішня еволюція козацького стану, його розшарування й поділ на старшину та рядове козацтво, чень, що простежується у джерелах збірника, починаючи вже з 1590-х років. У передмові детально характеризується кожен із термінів у класифікації, за якою публіковані документи характеризують козаків, що не належали до нижчих прошарків цього суспільного стану, а саме: “статечні козаки”, “значні козаки”, “заслужені козаки” і “старинні козаки” (с. 18-20).

Завершує передмову детальна характеристика міжнародної політики українського козацтва окресленого періоду, особливо зв'язки Війська Запорозького з Московською державою і Кримським ханством, яке було одним з головних чинників у зовнішньополітичних розрахунках українських гетьманів у період середини 1620-х – 1630-х рр.

Підсумовуючи, побачимо, наскільки важливим є рецензований збірник документів для вивчення історії України і суміжних територій кінця XVI – перших десятиліть XVII ст. Зрозуміло, що працюючи над цим періодом, історики не зможуть обійти увагою цей збірник. Публіковані в ньому документи порушують важливі аспекти політичної, соціальної, суспільної, релігійної, дипломатичної та іншої історії українського козацтва. Публіковані джерела значно розширюють дотеперішні знання з історії козацтва й відтворюють цілісну картину тієї епохи.

Yaroslav Fedoruk

The new documents the history of the Cossacks end XVI - early XVII centuries [Reference: Documents Ukrainian Cossacks XVI - first half XVII centuries: universals, correspondence, agreements oath. " - K., 2016. - 608 p.]

Ярослав Федорук

Новое издание документов из истории казачества конца XVI – начала XVII вв. [Рец. на: Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги". - К., 2016. - 608 с.]

УДК 94(477)

Олена Бачинська

**КРУГЛИЙ СТІЛ “ОСМАНСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ
В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР’І: КОЗАЦЬКА ДОБА”.
21-22 квітня 2016 р. В ОДЕСІ**

21 – 22 грудня 2014 р. в Одеському національному університеті імені І.І. Мечникова відбувся круглий стіл “Османсько-українські взаємини в Північному Причорномор’ї: козацька доба” (див. фото - вкладка).

Організатори круглого столу – ОНУ імені І.І. Мечникова, Інститут сходознавства імені А. Кримського НАН України, історичний факультет та Відділ історії козацтва на півдні України НДІК Інституту історії України НАН України за сприяння Генерального консульства Туреччини в м. Одеса.

Учасники – провідні фахівці вітчизняної та зарубіжної історичної науки з різних регіонів України – Києва, Дніпра, Одеси, Чернігова, Туреччини – Анкара та Польщі – Варшава.

Відкрилась конференція привітаннями учасникам конференції від ректора Одеського університету проф. І. Коваля, Генерального консула Республіки Туреччини пана Уфука Тогрула та від Інституту сходознавства – ст. наук. співробітник І. Дриги.

В рамках пленарного засідання з доповідями виступили гості: Саліх Йилмаз, професор, Університет Йилдирим Бейязит (Анкара, Туреччина) – “Турецько- українські взаємини козацької

доби та їхній вплив на сучасність” та *Станіславський Вячеслав, к.і.н., провідний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна) – “Торговельні шляхи між Україною та Османською державою (за документами початку XVIII ст.)”*

Тематика круглого столу включала два основних напрямки: *“Запорозька Січ та Кримське ханство”* й *“Українське козацтво і Османська держава”*. В них були запропоновані виступи: проф. В. Брехуненко (Київ) *“Турки і татари в середовищі українських та донських козаків у XVI – першій половині XVII ст.”*, докторант А. Живачівський Андрій (Варшава) *“Козацькі напади на османські міста в XVI –XVII ст. за даними Реєстру Важливих Справ (Mühimme Defterleri)”*, проф. Т. Гончарук (Одеса) *“Дії козацьких відділів та ватаг в районі Хаджибея (Одеса) у середині XVI – на початку XVIII ст. (за матеріалами опублікованих джерел)”*, доц. А. Красножон (Одеса) *“Історична топографія османських міст Північно-Західного 1770-1790-х рр.”*, доц. Л. Новікова (Одеса) *“Татари і турки в історії України: pro et contra в українських інтелектуальних інтерпретаціях кінця XVII – початку XVIII ст.”*, доц. В.Полторак (Одеса) *“Рід Чайковських на службі в Османській імперії”*, доц. О. Кухарук (Чернігів) *“Кліматичний фактор та його вплив на російсько-турецькі війни кінця XVIII – XIX ст.”*, доц. Каюк С. (Дніпро) *“Російсько-турецьке протистояння кінця XVIII – початку XIX ст. та повсякденні релігійні практики запорозького козацтва”*, докторант В.Грибовський *“Татари-липки як сегмент етносоціального простору українського степового порубіжжя другої половини XVII - XVIII ст.”*, магістр Амеліна О. (Одеса) *“Козацький і татарський ясир – спільне та особливе: спроби порівняльного аналізу”*.

Під час обговорення відбувся обмін новими інформативними можливостями для подальшого вивчення питань з історії козацтва, створення спільних наукових досліджень.

Однією з важливих складових круглого столу стали презентації трьох нових видань, які відображають тематику конференції: 1. *Олександра Середи «Османсько-українське порубіжжя у XVIII ст. за османсько-турецькими джерелами».* – Одеса: Астропринт, 2015; 2. *Олександра Галенко «Mustafa Naïmâ. Rauzatı'l-Hüsayn fî hulâsati ahbârî'l hafîkaun // Мустафа Наїма. Гюсейнові городи у витязі історії із заходу і сходу».* – Київ: Наукова думка, 2015; 3. *Збірника наукових праць «Історія України в книжкових пам'ятках кінця XVII – XVIII ст. З колекції Наукової бібліотеки ОНУ імені І.І. Мечникова».* – Одеса: ОНУ, 2015.

В рамках проведення круглого столу Наукова бібліотека ОНУ імені І.І. Мечникова підготувала для учасників тематичну виставку: *“Історія Османської держави та Північного*

Причорномор'я XVI – XIX ст. у фондах Наукової бібліотеки ОНУ імені І.І. Мечникова". На виставці були представлені, серед інших, наступні видання: 1. Schedel, Hartman (1140-1514). Liber Chronicarum. – Nürnberg : Anton Korberger, 12 VII 1493. – [20], CCXIX, [1], [6] f. : ill (Шедель, Гартман. Всесвітня хроніка. – Нюрнберг, 1493); 2. Sansovino F. Dell'istoria universal dell'origine et imperio de Turchi. Raccolta da m. Francesco Sansovino ... – Venetia, 1564; 3. Сансовіно Ф. Про загальну історію походження імперії турок. Складено магістром Франческо Сансовіно ... – Венеція, 1564; 4. [Jant, Jacques de]. L'Histoire du Prince Osman, fils du sultan Ibrahim, empereur des Turcs, et frère de Mahomet IV ... – A Paris, 1670 ; 5. Жан, Жак де. Історія принца Османа, сина султана Ібрагіма, турецького імператора, і брата Магомета IV ... – Париж, 1670; 6. Cara Mustapha grand vizir : histoire contenant son élévation, ses amours dans le Serrail, ses divers emplois, le vray sujet qui luy a fait entreprendre le siege de Vienne, et les particularitez de sa mort. – A Paris, 1684 (Кара Мустафа великий візир: історія піднесення, його любові до Сералю, різні розваги, справжня причина, що змусила його взятися за облогу Відня, і подробиці його смерті. – Париж, 1684); 7. Базили, Константин Михайлович (1809-1884). Босфор и новые очерки Константинополя / Сочинение Константина Базили ... – Санкт-Петербург, 1836; 8. [Булгаков, Яков Иванович (1743-1809)]. Российское посольство в Константинополь, 1776 года ... – [Санкт-Петербург], 1777; 9. [Марсильи, Луиджи Фердинандо (165-1730)]. Военное состояние Оттоманския империи с ея приращением и упадком. – Санкт-Петербург, 1737.

Підсумовуючи роботу круглого столу були сформульовані та прийняті наступні рішення: 1. Провести на базі історичного факультету Міжнародну наукову конференцію у 2018 р. з історії Османської держави на території України та українських складових в межах Оттоманської Порти XV – початку XX ст. 2. Створити окремі дослідницькі групи з питань османістики з істориків, політологів, філологів та інших фахівців, які підготували окремі наукові та науково-популярні проекти для презентації на наступній конференції.

Olena Bachynska

The scientific conference "Ottoman-ukrainian relations In the northern Black Sea region, Cossacks epoch". 21-22 of april 2016 in Odessa

Олена Бачинская

Круглый стол "Османсько-українські взаємини в Північному Причорномор'ї: козацька доба". 21-22 апреля 2016 г. в Одессе

НАШІ АВТОРИ

Амеліна Оксана – магістрантка кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Бачинська Олена – д.і.н., зав. кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Діанова Наталія – д.і.н., професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Каюк Світлана – к.і.н., доцент кафедри історії України Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара.

Красножон Андрій – к.і.н., зав. кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського

Лізавенко Ганна – аспірантка кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Новікова Людмила – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Сердюк Жанна – аспірантка кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Федорук Ярослав – д.і.н., старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України

Шпитальов Геннадій – к.і.н., зав. кафедри приватної охоронної діяльності Запорізького національного технічного університету.

ЗМІСТ СТАТТІ

Шпитальов Геннадій

Інженерні та оборонні споруди на Дніпрі періоду російсько-турецької війни 1736-1739 рр. 3

Красножон Андрій

Історична топографія фортеці та міста Аккерман у 1770–1793 рр. 16

Каюк Світлана

Карантинні установи як інституції, або фронтирне населення в нових державних умовах..... 24

Діанова Наталія

Розвиток римо-католицької церкви в Одесі у XIX ст. (на матеріалах Державного архіву Одеської Облaсті)..... 39

Сердюк Жанна

Українська мова як елемент виховання в Одеській Маріїнській жіночій гімназії у 1919 р. 49

Лізавенко Ганна

Розвиток сценарної справи на Одеській кіностудії в першій половині 1920-х рр. (на основі біографій перших сценаристів)..... 60

КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Новікова Людмила

“Хозарський слід” в історії козацтва: до питання про зміну уявлень на зламі епох (на основі джерел раннього модерного періоду)..... 69

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Амеліна Оксана

Козацтво в роботі Шарля де Пейссонеля «Історичні та географічні спостереження за варварами, які мешкають на берегах Дунаю та Чорного моря» (1756) (Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin) 83

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

Федорук Ярослав

Нове видання документів з історії козацтва кінця XVI – початку XVII століть [Рец. на: Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги”. – К., 2016. – 608 с.]..... 92

Бачинська Олена

Круглий стіл “Османсько-українські взаємини в Північному Причорномор’ї: козацька доба” 21-22 квітня 2016 р. в Одесі 97

Наші автори..... 100

Зміст..... 101

CONTENTS
ARTICLES

Shpital'ov Gennady

Engineering and defensive buildings on the Dnieper during the Russian-Turkish War of 1736-1739 3

Krasnozhon Andrew V.

Historical topography of the fortress and Akkerman City in 1770—1793 16

Kaiuk Svitlana

Quarantine agencies as institutions, or Frontier population under the new government conditions of the late 18th – early 19th centuries .. 24

Dianova Natali

Development of the roman catholic church in Odessa in XIX st. (on the materials of the State archive of Odessa region) 39

Serdyuk Zhanna

Ukrainian language as a parenting element in Odessa Mariinska Women's Gymnasium in 1919..... 49

Lizavenko Hanna

Development script case for the Odessa film studio in the first half of 1920 (based on the biographies first writers)..... 60

COSSACKS STUDIES

Novikova Lyudmyla

“Khazar trace” in the history of the Cossacks: on the question about changing of perceptions on the verge of epochs (on the sources of the Early Modern period) 69

PUBLICATION OF HISTORICAL SOURCES

Amelina Oksana

Cossacks in the work of Charles de Peyssonelya "The historical and geographical observation barbaric peoples who lived on the banks of the Danube and Pontus Evksinski" 83

REFERENCES, CHRONICLE

Fedoruk Yaroslav

The new documents the history of the Cossacks end XVI - early XVII centuries [Reference: Documents Ukrainian Cossacks XVI - first half XVII centuries: universals, correspondence, agreements oath. " - K., 2016. - 608 p.] 92

Bachynska Olena

The scientific conference "Ottoman-ukrainian relations In the northern Black Sea region, Cossacks epoch". 21-22 of april 2016 in Odessa 97

Our authors 100

Contents 101

Наукове видання

ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА

**Записки Відділу історії козацтва на півдні України
Науково-дослідного інституту козацтва
Інституту історії України НАН України**

Збірка наукових праць

Випуск 11

Комп'ютерна верстка та макетування: Олена Бачинська

Видано за авторською редакцією

Здано до набору 26.12.2016 р. Підписано до друку 29.12.2016 р. Формат 60x84/16. Папір осетний. Гарнітура Bookman Old Style. Друг цифровий. Ум.-друк. арк.6,0. Наклад 300 прим.

Видавець СПД-ФО Бондаренко М.О.

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців ДК №4684 від 13.02.2014 р.)

*Надруковано у ФОП Бондаренко М.О. м. Одеса, вул. В. Арнаутська, 60.
Т. +38-0482-35-79-76 info@aprel.od.ua*